

Anmeldelser

Privatarkiver

PRIVATARKIVER NR. 1-243. Hovedkatalog. Foreløbige Arkivregistraturer. Riksarkivet. Oslo 1963. 4 + 18 + 243 s.

MEDDELANDEN FRÅN SVENSKA RIKSARKIVET FÖR ÅREN 1959-1961. Stockholm 1963. 326 s. 15 sv. kr.

KOMMISSIONEN FÖR RIKSINVENTERING AV DE ENSKILDA ARKIVEN. Bulletin Nummer 2. Redaktör: LARS O. BERG. Stockholm 1964. 5 sv. kr.

BRITISH AND AMERICAN LITERARY LETTERS IN SCANDINAVIAN PUBLIC COLLECTIONS. A Survey by NIELS ERIK ENKVIST. (Acta Academiae Aboensis. Humaniora XXVII. 3). Åbo Akademi. Åbo. 1964. 110 s.

Mens man i almindelighed vil kunne forudsætte, at en offentlig institution eller et regeringskontor har efterladt sig arkivalier, ligger det anderledes, når man eftersøger private personers eller institutioners arkiver. Her afhænger det ofte af de pågældende selv eller for personers vedkommende deres efterladte, om arkiverne er overleveret eftertiden; ikke sjældent kan dog også en vis beskedenhed spille ind eller rene tilfældigheder. Nu om dage er der nemlig gode muligheder for, at alt, hvad der har værdi, kan opbevares uden udgifter for »arkivejerne« i de store statslige arkiver eller biblioteker eller i de nu så talrige by- eller egnhistoriske arkiver.

Der er således mange steder, hvor privatarkiver kan finde opbevaring, og det er selvfølgelig vigtigt, at de interesserede forskere kan finde frem til opbevaringsstedet for det, der eftersøges, hvis det da er i behold, uden urimeligt stort arbejde. Der er ingen tvivl om, at der også her i det så oplyste Norden gøres alt for lidt for systematisk at fremskaffe de oplysninger herom, der er brug for. Noget gøres der imidlertid, og det synes som om bestræbelserne er i vækst; de publikationer, der her omtales, er vidnesbyrd herom.

I Norge har Riksarkivet i dec. 1963 i sin serie »Foreløbige Arkivregistraturer« udsendt et såkaldt hovedkatalog over sine privatarkiver, d. v. s. personers, institutioners, firmaers og foreningers arkiver. I denne maskinskrevne, ved rotaprint el. lign. teknik mangfoldiggjorte bog har hvert arkiv fået en side, hvor hovedpunkterne i dets opdeling og indhold opregnes (nærmest som i Kr. Erslev: Privatarkiver fra det 19. Aarhundrede), dog sjældent således, at der gives oplysninger om de enkelte brevskrivere. Dette ville naturligvis have krævet langt mere plads; i en indledning s. 1-18 (lidt upraktisk med dobbeltpaginering) findes nogle navne- og sagbetegnelser til privatarkiverne med oplysninger, der går ud over de i selve registraturen medtagne. Alligevel må den, der søger oplysninger om enkelte brevskrivere, undersøge specialregistraturerne i Oslo. Hovedkataloget giver sig da heller ikke ud for at kunne klare disse spørgsmål, men er i den foreliggende form overordentlig nyttigt ikke mindst

for danske historikere, da mange af de her omtalte arkiver på grund af den nære tilknytning mellem Norge og Danmark før 1814 og kulturelt op igennem 1800-årene må indeholde værdifuldt materiale også til dansk historie. Af arkiver med materiale fra før 1814 kan nævnes diverse glasværksarkivalier (delvis skrevet i København) og de Ankerske arkiver, desuden M. T. Brünnichs arkiv (nr. 171, tidl. i Universitetsbiblioteket i Kbh.), oberst Ludv. Fr. Brock (nr. 146, tidl. i danske rigsarkiv) og generalmajor Carl Fr. Bielefeldts papirer vedr. Københavns bombardement 1807 (nr. 206). Fra 1800-årene findes en række norske politikeres arkiver, hvoraf vel det Motzfeldtske familiearkiv (nr. 234, jvf. nr. 134) og de Birch-Reichenwaldske arkiver (nr. 136, jvf. 137) umiddelbart vil fange danske historikeres øjne. Det fortjener også at nævnes, at en lang række norske arkivtjenestemænd har skænket Riksarkivet i Oslo deres papirer. Hovedkataloget er udarbejdet af arkivar Dagny Jørgensen efter retningslinjer af førstearkivar H. Trætteberg.

Fra Sverige foreligger i meddelelserne om det svenske rigsarkivs virksomhed – denne gang samlet for de tre år 1959–61 – s. 247–306 en af førstearkivarie E. Grill og arkivråd Olof Jägerskiöld udarbejdet fortegnelse over »Person-, släkt- och gårdsarkiv inom Riksarkivets tredje sektion«, d. v. s. at f. eks. Kammararkivets samlinger ikke er medtaget. Fortegnelsen giver kortfattede oplysninger om de enkelte arkiver, der omtales i alfabetisk orden. Iøjnefaldende er de mange arkiver efterladt af adelsslægter fra 16- og 1700-årene, som f. eks. Oxenstiernaske samlingen (fra bl. a. Tidö), Skoklostersamlingen, Sparresamlingen og Stafsundarkivet. Mens den norske registratur giver oplysninger om arkivernes omfang (pakkeantal og hyldemål), savner man sådanne fakta i den svenske, og af en vis værdi er den slags nu alligevel.

I Sverige har Kommissionen för riksinventering av de enskilda arkiven fortsat sit arbejde og redegør herfor i Bulletin Nummer 2 (Anm. af Nr. 1 se Fort Nut XXII, 25). Af særlig interesse for danske forskere er Lars O. Bergs registreringer i Vitterhetsakademiens arkiv (dansk materiale se f. eks. under Bille, Johan Andreas Jørgensen, Fr. Münster, Chr. Detlef Reventlow, Chr. Jürgensen Thomsen, Uldal), Leif Ljungbergs om private personers, slægters og gårdes arkiver i stadsarkivet i Malmö og Josef Edströms meddelelser om Göteborgs Sjöfartsmuseums arkivalier. Nils Staf har eftersøgt arkivalier efter medlemmer af Stockholms kommunalbestyrelse. Af undersøgelserne i landdistrikterne må fremhæves en kort meddelelse vedr. Vrams-Gunnarstorps slotsarkiv; blandt breve til godsejeren og politikerens Rudolf Victor Tornérhielm (død 1885) er enkelte vedr. Danmark og skandinavismen.

Den af Åbo akademi udsendte oversigt er af en ganske særlig karakter, idet den oplyser om engelske og amerikanske »literary« breve, der findes i offentlige skandinaviske samlinger; bogen henvender sig således først og fremmest til udlandet; meget fortjenstfuldt peger den på vore samlinger, som måske ellers let bliver overset. Det har ikke været let for Enkvist at bestemme, hvilke brevskrivere der skulle medtages, måske er det i sig selv forkert at sondre den slags »literære« breve, så meget mere, som udgiveren selv – ifølge sit forord – er klar over, at væksten i kontakterne mellem Skandinavien og de engelsktalende lande må gå langt ud over de lister over brevskrivere, der her er medtaget. Der er næppe heller nogen tvivl om, at ret ligegyldige breve fra autografsamlinger kommer til at dominere for meget; det mærkes endog i de udvalgte breve, der er aftrykt i den lille bog. Af danske samlinger har næsten kun Det kgl. Bibliotek bidraget, men til gengæld med mange breve. Rigsarkivet har kun givet lidt, ligesom iøvrigt de andre nordiske rigsarkiver, da efter-

søgningen ikke har omfattet administrationsarkiverne. Det er givet, at en oversigt som den her udarbejdede hurtigt vil forældes, men at den altid vil være en nyttig nøgle til de privatarkiver og samlinger, der på udarbejdelsestidspunktet var registrerede.

C. Rise Hansen.

Engelsk Arkivvæsen

GUIDE TO THE CONTENTS OF THE PUBLIC RECORD OFFICE. Volume I. Legal Records, etc. 249 s. 32 s. 6 d. II. State Papers and Departmental Records. 410 s. 67 s. 6 d. London. 1963.

ANNUAL REPORTS OF THE KEEPER OF PUBLIC RECORDS ON THE WORK OF THE PUBLIC RECORD OFFICE AND REPORTS OF THE ADVISORY COUNCIL ON PUBLIC RECORDS. 1. for 1959. 23 s. 1960. 1 s. 9 d. – 2. for 1960. 22 s. 1961. 1 s. 6 d. – 3. for 1961. 28 s. 1962. 2 s. 6 d. – 4. for 1962. 24 s. 1963 2 s. – 5. for 1963. 22 s. 1963. 2 s.

R. B. PUGH: THE RECORDS OF THE COLONIAL AND DOMINIONS OFFICES (Public Record Office Handbooks No. 3). London. 1964. 119 s. 10 s.

LIST OF CABINET PAPERS 1880–1914 (Public Record Office Handbooks No. 4). London. 1964. 143 s. 10 s.

LIST OF PAPERS OF THE COMMITTEE OF IMPERIAL DEFENCE TO 1914 (Public Record Office Handbooks No. 6). London. 1964. 46 s. 3 s. 6 d.

RECORD REPOSITORIES IN GREAT BRITAIN. A List prepared by a joint Committee of the Historical Manuscripts Commission and the British Records Association. London. 1964. 44 s. 5 s.

Alle forlagt af Her Majesty's Stationery Office.

Blandt de store vesteuropæiske arkiver indtager Public Record Office i London en særstilling. Engelsk konservatisme er vel årsag til, at det middelalderlige kildemateriale er bevaret bedre herovre end måske i noget andet land, og sammenligner man med Danmark, er det naturligvis af umådelig betydning netop for denne tidsalder, at England blev kristnet og kultiveret så længe før vort land. For den nyere tids vedkommende har Storbritanniens stilling som stormagt med London som centrum i et verdensrige skabt et hav af arkivalier, der oplyser snart sagt om alle dele af jordkloden. Det er da også en broget skare af besøgende, der strømmer til dette store arkivs læsesale, og fremkomsten af nye vejledninger til skattene på dets hylder er en begivenhed, der ikke kun angår engelske forskere.

I 1963 lykkedes det det engelske rigsarkiv at få en sådan hovednøgle til dets mange arkivalier udsendt. Den tidligere Guide fra 1923–24 havde da længe været udsolgt. I årene siden var arkivalierne i stadig stigende strøm indgået til arkivet, så det var en meget grundig revision af den gamle Guide, der måtte til; den måtte beskæres, for at der kunne blive plads til omtale af de mange nye administrationsdepartementer og do kontorer, som også har præget moderne engelsk centralstyre. Det er da også lykkedes at holde Guiden inden for rammerne af to bind ligesom den tidligere vejledning. Volume I har titlen Legal Records etc.; her findes naturligvis arkivalier efterladt af det vildnis af domstole, som prægede engelsk retsvæsen før retsreformen i 1873, men også fra tiden efter. Her er da omtalt High Court of Admiralty, hvis arkivalier utvivlsomt vil kunne give oplysninger om prisesager mod opbragte danske skibe. Hele rækken af prisesager 1661 til 1815 udgør op mod 1.846 pakker. Men i

Vol. I findes også omtalt en række institutioner, der ligesom herhjemme udviklede sig af den snævert kongelige administration, således først og fremmest kancelliet (the Chancery), men også the Exchequer, der tog sig af indbetalingen af de kgl. indtægter. Opdelingen af disse arkivalier på administrationsgrene og protokolrækker er overordentlig indviklet, men i Guiden er søgt givet en kort indføring heri, og bag i bindet findes en ordliste med korte forklaringer til bl. a. en lang række tekniske betegnelser, ofte ord af latinsk oprindelse, for særlige arter af kongebreve (f. eks. affidavit, capias in manum, causa captionis etc.), meget nyttig for dem, der skal i lag med dette kildestof. Det er i Vol. I, det middelalderlige materiale må søges, men adskillige protokolrækker går helt ned til vor tid, således en del af kancelliets. Der er perspektiver i engelsk administration, rækken af »Rolls« med åbne breve (jvf. vore hjemlige registre i Danske Kancelli) består af 5.432 »ruller«, men begynder også i Johan uden Lands 3. regeringsår (1201–02) og er afleveret op til Georg VI's 9. regeringsår (d. v. s. 1945–46); oprindeligt indførtes kongebreve af mange forskellige arter i denne række, siden snævredes dens felt ind, men endnu må f. eks. dokumenter vedrørende adling søges her.

Vol. II har titlen »State Papers and Departmental Records«; her findes de ministerielle arkiver omtalt, blandt hvilke naturligvis Foreign Office's (Udenrigsministeriets) papirer er af særlig interesse for dansk historie. De falder dels i ministeriets egne sager, hvor General Correspondence Denmark 1781–1905 omfatter 589 bd. (i England indbinder man helst arkivalierne), og i gesandtskabs- og konsulatsarkiver, hvor rækken af korrespondance mellem gesandtskabet i København og Foreign Office i London 1781–1930 fylder 610 bind; der er altså noget for danske historikere at tage fat på, og tilsvarende for andre landes historikere i deres landes rækker. At det engelske kolonistyre har afsat sig spor i vældige rækker i Colonial Office's og senere Commonwealth Relations Office's arkiver er ikke mærkeligt; her er samlet et mægtigt materiale til belysning af engelsk kolonistyre i alle 5 verdensdele, og hidtil har engelsk arkivadministration undgået den ødelæggelse, en udlevering af centralstyrets arkivalier til de lokale, nu overvejende selvstændige regeringer ville bevirke.

En eller rettere to grupper af arkivalier, der indeholder en del stof vedr. dansk historie, er privatarkiverne, som fra gammel tid ikke har spillet så stor en rolle for engelsk arkivvæsen, skønt engelske embedsmænd i meget stor udstrækning har haft for vane at betragte i hvert fald deres officløse brevvæksling som privat og taget den med sig ved afgang fra embederne; meget omfangsrige privatarkiver netop vedr. udenrigsstyrelsen har fra gammel tid fundet frem til British Museum's Manuscript Departments hylder, men i de sidste årtier er Public Record Office kommet godt med i erhvervelsen af politikeres arkiver; de samler sig her i to grupper, dels i tilknytning til Foreign Office (Guide II, 161–63), dels direkte indgået til Public Record Office, overvejende som gaver (Guide II, 243–52), i sidste gruppe er Chatham Papers (de to Pitt'sers papirer) og Russell Papers, begge omfangsrige.

Det er kun hovedtrækkene af dette mægtige arkivs indhold, den her anmeldte Guide kan give, og kun af arkivalier afleveret før 31. aug. 1960. Tilvæksten må derefter søges i de beretninger, der udsendes hvert år, og hvoraf en ny række påbegyndtes i 1959, også oplysningerne heri er dog yderst kortfattede. Den, der vil ind i mere detaljerede registraturer, må gå til en helt anden række, »Lists and Indexes«, påbegyndt 1892 og forlængst udsolgt, men netop nu udsendt i et genoptryk ved et New Yorkerfirma (Krauss) til formidable priser; her har Det kongelige bibliotek erhvervet

et eksemplar. Af særlig interesse er bind LII (52) med en liste over Foreign Office's arkivalier frem til 1878 (heraf et eksemplar i Rigsarkivet).

Det må meget håbes, at det engelske rigsarkiv får kræfter til at gennemføre udsendelsen af nye numre i rækken af Lists and Indexes. Det er dog foreløbig en anden række vejledninger, der har sat nye skud, nemlig den såkaldte serie Public Record Office Handbooks, der oprindeligt hed Sectional Guides, og hvori i 1954 udsendtes en bog om segl i P.R.O. og en anden om den bekendte Domesday book. Nu foreligger 3 bind, alle udsendt i 1964. Først udkom R. B. Pughs oversigt over arkivalierne i Colonial Office og i Dominions Office, en bog af overordentlig stor betydning for dem, der vil studere de engelske kolonier og dominions. Der er naturligvis også papirer heri, der direkte berører dansk historie, f. eks. vedr. engelsk besættelse af de tidl. dansk-vestindiske øer 1808–15, vedr. Helgoland 1807ff. Dette bind indledes med en meget nyttig, kortfattet oversigt over hovedlinjerne i engelsk koloni- og dominionsstyre (Section I) og en ikke mindre nyttig, højst interessant vejledning i arkivaliernes registrering eller tilblivelse etc. i administrationskontorerne (Section II). Selve arkivregistraturen findes i Section III, der udgør godt halvdelen af bogen. Her findes de forskellige kolonier opført, begyndende med Aden og fortsættende gennem næsten hele alfabetet til Zululand. Hver kolonis afsnit indledes med en kort gennemgang af koloniens historie, derefter følger opregningen af hovedgrupperne i arkivafdelingen, oftest: Original Correspondence, Register of Correspondence, Register of Out-Letters, Entry Books, Acts, Sessional Papers, Government Gazettes og Miscellanea; disse oplysninger er stort set de samme, der findes i tobinds-guiden, men her ført a jour. Ind imellem navnene på de geografiske områder er – lidt forstyrrende forekommer det mig – puttet arkivaliegrupper af anden art, som f. eks. Immigration, Imperial Service Order, Indexes to Correspondence. Disse ikke-geografisk bestemte grupper kunne dog vist med fordel være samlet for sig.

Mens denne håndbog vedr. kolonimaterialet slutter sig ret nøje til Guidens oplysninger, er de to andre håndbøger, der her skal omtales, af en helt anden karakter og nærmer sig snarere til de gamle Lists and Indexes. (Handbook No. 5 Shakespeare in the Public Record Office i anledning af jubilæet i 1964 lades her helt ude af betragtning). De to håndbøger med lister over Cabinet papirer 1880–1914 og papirer fra imperiets forsvarskomiteé 1888–1914 er derimod nært beslægtede i hele deres anlæg som i øvrigt også i deres indhold; de standser også deres omtale af kilderne på samme tid, med udgangen af 1914, men det skyldes hensynet til den gældende 50-årsgrænse for arkivaliernes tilgængelighed.

Det engelske Cabinet fik først fra dec. 1916 et sekretariat, men der var langt tidligere tradition for, at visse vigtige aktstykker, hvis indhold skulle drøftes i kabinettet, forelagdes dets medlemmer forinden i trykt form, selv om faste regler herfor ikke eksisterede, idet de enkelte ministre synes at have været meget frit stillede. Aktstykker, der forelagdes trykte i kabinettet, påtryktes »Printed for the Cabinet«, men da der ikke var noget sekretariat før dec. 1916, og ingen forhandlingsprotokol førtes for møderne, intet »masterset« holdtes for forelagte tryksager, og da yderligere dagbøgerne for det trykkeri, der har besørget de fleste af disse cabinet-tryksager udført, er kasseret, har det engelske rigsarkiv haft en helt spændende jagt for at finde frem til flest muligt af disse tryk, der oftest kun er taget i 20–30 eksemplarer. Man gik i øvrigt ud fra, at disse efter benyttelsen på grund af deres fortrolige karakter ville blive tilintetgjort af de forskellige cabinetsmedlemmer, men det er nu kun sket i

ringe udstrækning, og først og fremmest ved gennemgang af ledende politikeres efterladte samlinger (Churchillerne's, Lloyd George's, Asquith's etc.) har det været muligt ved fotokopiering af originalerne at genskabe et sæt af disse Cabinet Papirer, der nu står til rådighed for forskningen; det er dette sæt, listen giver en fortegnelse over. Der er meget lidt heri, der direkte vedrører dansk historie, se dog f.eks. 1892 nr. 49 *Situation in Denmark* (5pp.) og 1914 nr. 92 *Bill for Reform of the Danish Constitution*; men der er naturligvis meget, der må berøre den, især da op imod 1. verdenskrigs udbrud, og for studiet af europæisk og for så vidt mondial historie er listens indhold af meget stor betydning. For interesserede skulle der ikke være vanskeligheder ved at erhverve fotokopier eller mikrofilm af aktstykkerne hertil. Det er hensigten at fortsætte denne liste til udgangen af 1916 i en særlig publikation, der formentlig vil foreligge ved den tid, det registrerede kildemateriale bliver almindeligt tilgængeligt.

Komiteen for imperiets forsvar er oprettet i 1902, enkelte aktstykker fra årene før er trykt 1902 ff. og medtaget i listen, der dog først bliver fyldig fra 1903. Listen over forsvarskomiteens tryk bygger på komplette sæt af disse, som man fra dens oprettelse har samlet; der har således ikke været nogen spændende jagt for at finde frem til de enkelte aktstykker. Også i denne liste er der meget lidt direkte om Danmark, se f. eks. s. 8: *Marts 1904 Neutralization of Denmark* (5 pp.) og s. 9 ligeledes: *Neutralization of Denmark* (2 pp.), men for den verdenshistorisk interesserede må denne lille bog være nyttig som vejviser til selve kildematerialet i London.

Mens Public Record Office lod denne håndbogsserie begynde med bøger om middelalderemner, er den med de sidst udgivne publikationer nået helt frem til regeringspapirer, der først fra januar 1965 er blevet tilgængelige for forskningen. Det er glædeligt, at dette store arkiv, der som andre arkiver må slås med plads- og personaleproblemer, formår at spænde så vidt, og man tager næppe fejl, når man formoder, at det er institutionens nye leder, Mr. S. S. Wilson, der har lagt vægt på, at også arkivets nyeste samlinger bliver forsynet med gode publikumsvejledninger.

Public Record Office i London er så langt det største statsarkiv i England, tilsvarende, men langt mindre arkiver findes i Edinburgh (Scottish Record Office) og i Belfast (Public Record Office of Northern Ireland). Derudover findes et betydeligt antal af andre offentlige arkiver, således er der i de forskellige counties i de sidste årtier vokset County Record Offices frem, hvor foruden amtsarkiverne også bl. a. egnens privatarkiver kan finde plads. Universiteter og kollegier har ofte betydelige arkiver; det samme gælder de store engelske selskaber for ydre mission, og heri er gemt en del stof af interesse for dansk missions- og kirkehistorie. Der er også adskillige centrale statslige arkiver, der ikke indgår til Public Record Office, således postvæsenets, jernbanevæsenets, patentvæsenets og ikke mindst India Office's arkivalier. National Maritime Museum i Greenwich indeholder værdifulde samlinger af papirer til belysning af flådens historie. Over alle disse arkiver giver den nye »udgave af« *Record Repositories in Great Britain* kortfattede, men nødvendige oplysninger om beliggenhed, åbningstider, eventuelle kataloger og vejledninger etc.

Der er her omtalt en lang række skrifter med oplysninger om engelsk arkivvæsen, der viser det som levende og virkelighedsnært med forståelse af sine forpligtelser over for forskningen, ikke alene den specielt britiske i videste forstand, men også for nabofolkene i Nord- og Vesteuropa.

C. Rise Hansen.

Lensregnskaber og lensjordebøger

SILKEBORG LENS JORDEBOG 1586. Udgivet af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie ved POUL RASMUSSEN. 1964. 168 s. Pris: 18,- kr.

Det flittigt arbejdende »Udvalg for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie« har med denne udgave, der slutter sig nøje til samme udgivers »Århusgård og Åkær lens Jordebog 1544« startet endnu en række, »Lensregnskaber og Lensjordebøger«. Rent bortset fra det betimelige i disse talrige »rækker«, er selve titlen vildledende, da det jo først og fremmest vil være de til rentekammerrevisionen indsendte eksemplarer, som kan komme på tale. Rent umiddelbart må dette materiale i øvrigt siges at være så let tilgængeligt, at en udgivelse heraf næppe bør have større prioritet. Her fylder dog jordebogens tekst langt under halvdelen af udgavens sidetal, idet det først og fremmest er forfatterens indledning, noter m. fl. kommentarer, der bærer værket og i allerhøjeste grad gør bogens fremkomst berettiget.

Men her er der til gengæld også meget at hente for benytteren, ikke blot for lokal-, men måske netop for rigshistorikeren. Den korte indledning indeholder bl. a. nyttige oplysninger om lenets »bogføringsprincipper«, og lige efter teksten følger en række tekstkritiske noter, fortrinsvis om differencer mellem 1586/87 og 1596/97 jordebøgerne, dvs. især en analyse af evt. skrivefejl. Dertil kommer en kommentar, som yder langt mere, end hvad man normalt kunne forvente, idet vor fornemste kender af det gamle Århus stifts landboforhold her gennemgår bl. a. mål og vægt, herredsinddeling og lenets omfang, godshistorien fra reformationstiden samt de specielt for dette stift særdeles udviklede kirkelige herlighedsafgifter.

Også i dette arbejde fremkommer udgiveren med sin fortløbende tolkning og korrigering af De Ældre danske Arkivregistraturer (in casu den silkeborgske registratur, udg. i Bd. II, 1860), en banebrydende indsats, der forhåbentlig ad åre vil resultere i en komplet nyudgave af dette stof, idet kommentarens knappe form let leder til dubiøse påstande eller i bedste fald »halve sandheder« som denne: »Biskop Niels Clausen tilhørte ikke Slægten Skade«! Med hensyn til udgivelsesprincipperne, der divergerer betydeligt fra Jacob Ulfeld-udgaven, bør udvalget før eller siden gøre sig sin stilling til anvendelsen af β klar, ligesom indførelsen af I og J, hvor teksten ikke tillader skelnen, er disputabel, ikke mindst da overskrifter i jordebogen her gengives i Versaler.

Troels Dahlerup.

Adelige jordebøger

JACOB ULFELDS JORDEBOG 1588. Udgivet af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie ved SVEND GISSEL. 1964. 30+50 s. Pris: 15 kr.

Rigsråden Jacob Ulfeld til Selsø, Bavelse og Ulfeldsholm er vel først og fremmest kendt for ledelsen af den tragikomiske sendelse til Moskva 1578, som endte hans politiske karriere. Derefter måtte den uheldige diplomat koncentrere sig om sine godser, hvilket som synligt resultat har afsat nærværende jordebog, af hvis indhold en videre kreds forlængst er bekendt med illustrationerne, såvel af de tre hovedgårde som af en pløjnings- og såningsscene, hvilke her for første gang gengives i farveplancher.

En lærd indledning ikke blot indfører læseren i de interessante problemer vedrø-

rende jordebogens tilblivelse og dermed dens formentlige formål (rostjenestetaksation, siden overarbejdet som skiftejordebog), men går videre, for eksempel over i arkitekturhistoriske spørgsmål, bl. a. vedrørende opførelsen af hovedbygningen på Ulfeldsholm, det gamle Kogsbølle (nuværende Holckenhavn, hvor jordebogen endnu befinder sig).

Til slut følger særdeles grundige noter om de enkelte jordbrugs ejendoms historie m. m., og af agrarhistorisk betydning er her ikke mindst afsnittet om Selsø, da dette gamle bispegods allerede udførligt omtales i Roskildebispens jordebog, hvorfor vi her undtagelsesvis kan føre et større gods kompleks' historie langt ned i middelalderen, et tema, som udgiveren i seneste hefte af udvalgets skrift *By og Bol* (nr. 5, 1964) indgående har behandlet.

Troels Dahlerup.

Landsbytyper og bebyggelse

FRITS HASTRUP: DANSKE LANDSBYTYPER. En geografisk analyse. Studier fra Geografisk Institut ved Århus Universitet, nr. 14. Århus 1964. 297 s. ill. + 10 kortbilag i farver. Pris: 32,- kr. net.

VIGGO HANSEN: LANDSKAB OG BEBYGGELSE I VENDSYSSEL. Studier over landbebyggelsens udvikling indtil slutningen af 1600-tallet. Særtryk af Kulturgeografiske skrifter, bd. 7. Kbh. 1964. 232 s. ill. + 1 kortbilag. Pris: 32,25 kr.

De to geografiske doktorafhandlinger, som blev offentliggjort i 1964, har en betydelig interesse for dem, der arbejder med topografi, lokalhistorie og landbrugshistorie.

Frits Hastrup indleder sin undersøgelse med en analyse af de regulerede landsbyer på Falster og Fehmern. Derefter følger tre kapitler om bebyggelsen i det nordtyske kolonisationsområde samt regulerede landsbyer i Sverige og England, en forklarende ekskurs der ikke gør krav på at fremsætte selvstændige synspunkter. Så vender forfatteren tilbage til Danmark og tager fat på regulerede landsbyer på Møn og Sjælland. Ottende kapitel handler om skovrækkebyerne. Derefter følger afsnit om polygonale fortebyer, slyngede vejbyer, vejklungebyer, uregelmæssige vejfortebyer og forteklungebyer, en broget mængde, hvis typer går over i hverandre og delvis antages at være udviklingsprodukter af hinanden. Til sidst følger et afsnit om landsbyer med randbeliggenhed i Nørrejylland og i marsken. Et register omfatter alle navne, der omtales i teksten, således at læserne let kan finde lokaliteter, der nævnes flere steder. Bogen er tilegnet mindet om Svend Aakjær.

Når fortebyerne og vejbyerne er inddelt i så mange undergrupper, skyldes det til en vis grad, at forfatteren med hensyn til typologien støtter sig til tyske forskere, som navnlig efter krigen har været førende på området. Men da Danmark både geografisk og kulturhistorisk slutter sig nær til det nordeuropæiske lavland, lader den tyske typologi sig uden vanskelighed overføre, selv om man måske kunne have ønsket en vis forenkling. Hovedskillelinjen går – som det også tydeligt fremgår af afhandlingen – mellem de regulerede og de ikke-regulerede landsbyer. Den analytiske fremgangsmåde har forfatteren lært af svenske geografer som David Hannerberg og Sölve Göransson. Og denne såkaldte metrologisk-genetiske metode går ud på at måle enheder på kortet og klassificere dem samt drage slutninger om den forud-

gående udvikling på grundlag af målingerne. Det er derfor naturligt, at forfatteren, hvad det historiske angår, støtter sig til Svend Aakjærs studier over kong Valdemars jordebog og dertil knyttede undersøgelser over danske måle- og vurderingsenheder i middelalderen.

Udgangspunktet, øen Falster, kunne næppe være heldigere valgt, når formålet var at påvise, hvilke landsbyer der vidner om regulering og hvilke ikke. Thi kongen ejede i 1200-årene godt en fjerdedel af øens jord, og adelen en anden fjerdedel, medens kirken og selvejende bønder rådede over resten. Det store omfang af kronens, adelens og kirkens gods mener forfatteren giver forklaringen på, at Falster er det område i Danmark, hvor landsbyerne bærer stærkest præg af reguleringer.

I overensstemmelse med sine »metrologiske« forbilleder har forfatteren målt de gamle bols toftebreder, som de er aftegnet på de ældste eksisterende landsbykort, og beregnet, hvor mange tdr. land der i 1682 gik på hvert bol i landsbyerne. Metoden er ikke ganske uden fejlkilder: Kortene krymper ikke lige stærkt i begge retninger, målestoksforholdet 1:4000 er lovlig lille, og med de erfaringer man har angående ryttergodskortenes nøjagtighed, netop hvad landsbyplanen angår, kan man ikke være sikker på, at materialet er eksakt nok. Man havde også for et par byers vedkommende gerne set prøver på, hvordan det forholder sig med *de enkelte gårdes* toftebreder. Forfatteren har blot regnet gennemsnitstallet ud for hver landsby, velsagtens også for så vidt muligt at borteliminere eventuelle fejl i detaljerne. Men når han så på grundlag af disse gennemsnitsmål har inddelt de undersøgte byer i grupper og heraf uddraget gennemsnitstal, der nogenlunde svarer til Svend Aakjærs betegnelser »gammelbol«, »havnebol« og »fuldbol«, begynder anmelderen at blive betænkelig. Toftebredderne er i den første gruppe gennemsnitlig 126 sjællandske alen (forf. har naturligvis omsat alle mål fra den på kortene anvendte rhinske alen til den på den store matrikels tid anvendte sjællandske, selv om én af opponenterne betvivlede dette. Det står for øvrigt at læse i afh.). I den anden gruppe er gennemsnitstoftebredden 222 sj. alen og i den tredje 344 sj. alen, medens gennemsnittet for den fjerde gruppe er helt oppe på 812 sj. alen (tabel II, s. 250 f.). I gruppe I falder 9, i grupper II 22, i gruppe III 4 og i gruppe IV 16 landsbyer. De første tre grupper forholder sig som 1:2:3, hvilket ikke overrasker anmelderen slet så meget, som det forbavser forfatteren; thi det ligger i den anvendte inddeling, hvor springet fra den største bredde i én gruppe til den mindste i den næstfølgende ikke er ret meget større end mellem nogle af toftebredden inden for gruppen.

Det volder også undertiden besvær at få landsbyer på Møn og Sjælland til at følge skemaet. Bolagrene i Borre på Møn svarer i areal til »gamlebolet«, medens boltoftebredden svarer til »havnebolet« (s. 96). I Tommestrup på Stevns, en rektangulær by af falstersk type, var boltoftebredden 250 sj. alen og falder derfor inden for gruppe II, »havnebolet«, medens bolagerens areal i 1682 var 127 tdr. land, svarende til gruppe III, »fuldbolet«. Vanskeligheden ved at få boltallet til at stemme med »metrologien« klares ved at underkende boltallenes pålidelighed i markbøgerne fra 1681–82 og i præsteindberetningerne fra 1651 (s. 153 og 138). Forf. hævder, at de bol, der her omtales, intet har at gøre med de middelalderlige bol. De er, hvad P. Lauridsen kaldte »landgildebol«, hvorved forstås kvotadele af de pågældende byers landgilde målt i pund korn. Værdien kunne derfor veksle fra by til by. Det forudsættes altså, at landgildebolene var af en anden karakter end de oprindelige middelalderlige bol. Dette har været meget bekvemt for forfatteren, der derved bliver i

stand til at jonglere med boltallene, hvor opgivelser fra ældre tid end 1600 årene savnes.

Imidlertid var det kvotadelingssystem, som forfatteren anser for sekundært, dog i brug i 1400 årene. Thi i en landstingserklæring fra 1484 om det middelalderlige matrikelsystem hedder det (Eline Gøyes jordebog s. 430), at der hos almuen på Falster var forskel mellem ørtug landgilde og ørtug skyld. En ørtug skyld-jord kunne nemlig være bredere eller smallere, alt eftersom ydelsen var i landgilde. Bolet var på den tid, ligesom senere, en kvotadel af landsbyens agerjord, uanset om denne blev udvidet eller skrumpede ind under skiftende konjunkturer. Bolets størrelse var ikke noget fast begreb, der kunne sammenlignes fra landsby til landsby.

Også på et andet område viser det sig, at metrolog-forbilledernes metode ikke rigtig passer på danske forhold. Der er sket så meget i de fleste danske landsbyer gennem århundrederne, at det ikke er så ligetil at skrælle lag for lag af udviklingen og finde tilbage til den inddeling, der gjaldt i den ældre middelalder. Middelalderlandsbyen ligger kun sjældent som et »fossil« i nutiden – undtagen hvor det drejer sig om forladte bymarker i skov og hede.

Frits Hastrup går ud fra, at de fleste reguleringer på Falster er sket i forbindelse med flytning af landsbyer (s. 34), og at i alle tilfælde nogle af de regulerede landsbyer, der kendes fra de ældste kort o. 1800, som byanlæg er væsentlig ældre end Falsterlisten i kong Valdemars jordebog. Når man betænker, i hvor høj grad de falsterske kirker synes bygget efter forud lagte faste planer, forekommer tanken bestikkende. Men sammenligner man med Lolland, hvor kirkerne også er »arkitektbyggede«, viser det sig, at her var landsbyerne alt andet end regelrette (jfr. Ole Widtings disputats om »Markfællesskab og Landskifte«, 1949).

Det er imidlertid vigtigt, at Frits Hastrup har påvist, i hvor høj grad de falsterske landsbyer endnu den dag i dag præges af tidligere tiders planlægning. Han har tillige forsøgt at finde, hvor de flyttede landsbyers forgængere kan have ligget i bymarken; og han mener – støttet af stednavneforskningen – at de skjuler sig under benævnelser som »gamle bys agre«, »gamle bys stykker«, »gammelby tofte«, »gammeltoft ås« og lignende. Han foreslår også, at man kunne anvende luftfotografering eller en undersøgelse af jordens fosforsyreindhold (s. 239). Og han refererer tyskeren G. Oberbecks identificering af bebyggelse ved hjælp af kortlægning af fossile, højryggede agre, analysering af gamle landsbykort, undersøgelse af overfladens finrelief (der kan være påvirket af murrester o. l.), iagttagelse af ændringer i jordbundens farve som følge af ophobning af trækul fra ildsteder eller ler fra husvægge, samt endelig påvisning af lerkarskår og andre keramik-fragmenter (s. 45).

Den sidstnævnte metode har anmelderen sammen med Sv. Dyhre Rasmussen og J. L. Østergaard Christensen anvendt i Borupris skov på Sjælland – og han har lejlighedsvis foreslået, at metoden toges i brug af svenske metrologer, når de postulerede beliggenheden af ældre bytomter. Derfor var det nærliggende for anmelderen at foretage en kort recognosceringsrejse til Falster for at se, om der kunne findes lerkarskår og trækul på de steder, hvor Frits Hastrup har antaget, at der lå bytomter fra middelalderen. Chr. Lisse opstillede en liste over byer, hvor der skulle være særlig gode chancer for at finde spor. Det er ikke her stedet at gøre rede for resultaterne af denne foreløbige undersøgelse. Så meget kan dog siges, at kun i ét tilfælde fandtes lerkarskår udelukkende af tidligt middelalderlig karakter, nemlig vest for Moseby på Nordøstfalster, hvor der i herredsbogen fra 1572 omtales en »Gamleby«. De øvrige

steder fandtes enten ingenting eller også skår, som utvivlsomt tydede på bebyggelse helt fremme i renæssancetiden. Muligvis har middelalderlandsbyerne i højere grad bestået af spredt liggende gårde end senere? Og reguleringerne kunne undertiden synes at være af yngre dato, end Frits Hastrup har forestillet sig. Man må imidlertid være ham taknemmelig for, at han med sin tese har sat problemet under debat. Og man må håbe, at han i den kommende tid selv vil fortsætte undersøgelserne i marken i forbindelse med lokalhistorikere, navnlig i Jylland.

Afsnittene om landsbyer i områder øst, vest og syd for Danmark er som nævnt refererende. Men det er nyttigt, at forfatteren har taget dem med til orientering for læserne. Det er slående at se, i hvor høj grad Fehmerns landsbyer ligner Falsters. Det postuleres, at den danske konge og hans mænd har genopbygget Fehmerns landsbyer i sidste halvdel af 1100 årene og første halvdel af 1200 årene, og byerne bærer i endnu højere grad end Falsters præg af at være regulerede. Det havde været ønskeligt, om beretningen kunne være foretaget på ældre kortmateriale end målebordsbladene fra 1905, og navnlig kort i en større målestok. Usædvanligt mange af landsbyerne ender på -torp (37 af 43 i Fehmernlisten i kong Valdemars jordebog), men måske fik en del gamle landsbyer nye navne under koloniseringen? Peter Wiepert har for øvrigt hævdet, at man endnu i mands minde anvendte delvis dansk ordstilling på øens vestlige del. Den danske indflydelse har i hvert fald været stærk. Man bør også mærke sig, at der fra gammel tid er bevaret adskillige landsbyvedtægter fra øen, medens der næsten ingen findes fra det egentlige Holstens landsbyer og slet ingen fra Mecklenburg. Dette hænger muligvis sammen med kolonisationens karakter.

Der kunne måske have været grund til, at forfatteren havde uddybet denne kulturhistoriske baggrund noget mere, ikke mindst af hensyn til kapitel 3 om det nordtyske kolonisationsområde. Det danske indslag i denne kolonisation blev vel ikke særlig stærkt – ellers havde man måske også kunnet finde landsbyvedtægter her som på Fehmern. Men efter et krigstog i 1171 anlagde munke fra Esrom et datterkloster i *Dargun* 50 km syd for Stralsund og Rügen, og *Colbaz* 20 km øst for Stettin, altså i Bagpommern. Det sidste kloster blev senere flyttet til *Eldena* ved Greifswald ved en bugt 15 km syd for Rügen (på fyrst Jarimars område). Da det var cisterciensere, danske agrarer og stormandssønner, der anlagde klostrene, kan man næppe tvivle om formålet: kolonisation. Henrik Løve var ude efter det samme. Og med ham måtte Valdemar slutte overenskomst efter sejren på Rügen og tage hans datter til svigerdatter. Begge klosterstiftelser var i høj grad fællesforetagender, thi bispem af Schwerin indviede Dargun på St. Knuds helgendag 25. juni 1171, og munkene fik ret til at indkalde folk fra alle lande, bl. a. tyske, danske og vender. Fra Colbaz indstiftedes et datterkloster *Oliva* ved Danzig. Og klosteret *Belbuk* ved Treptow, 10 km fra Østersøkysten og godt 30 km fra Cammin, d. v. s. ret sydpå fra Bornholm, husede i den første tid danske præmonstratensermunke fra Lund, altså også et herrekloster. Landsbyerne i Mecklenburg-Pommern fik ikke en så selvstændig stilling som i Danmark og på Fehmern. Thi kolonisterne blev arvefæstere. Og de slaviske landsbyer styredes af en »starost«, der efterhånden tiltog sig et herredømme over dem i tilslutning til feudalsystemet, der i kolonisationsområdet fik gode udviklingsmuligheder.

Desværre findes ingen landsbyplaner fra middelalderen i disse egne. Man ved derfor ikke med sikkerhed, hvordan landsbyerne så ud; og trediveårskrigenes ødelæggelser kan have ændret meget. Det er således dristigt at postulere, at en gruppe

store fortebyer 50 km syd for Rostock anlagdes kort efter 1216 (s. 67). Forfatteren giver selv et eksempel på nedlæggelse af tre landsbyer o. 1350 i Forpommern. Når han derefter (s. 70 ff.) bevæger sig op i Holsten og Sønderjylland, burde det bemærkes, at Rūde, der har en vis lighed med en falstersk vejforteby, ligger ved det i middelalderen så berømte Rydkloster (senere Lyksborg). Uheldigt er det, at stednavne i Nr. Hostrup tolkes efter F. Mager, der var tilflytter og ikke stednavneforsker, i stedet for efter »Sønderjyske stednavne«. De anførte »skovnavne« ville med benyttelse af denne kilde blive reduceret til en lille ubetydelighed på 3 af 118 marknavne.

I bogens hovedafsnit, kap. 7 om de regulerede landsbyer på Sjælland og Amager, bringer forfatteren en oplysende beskrivelse af 195 landsbyer – et helt lille topografisk leksikon. Alle de pågældende byers ældste kort er analyseret. Det har naturligvis ikke været muligt at foretage en udtømmende analyse; men historikerne vil være forfatteren taknemmelig for at få så mange landsbyer geografisk karakteriseret; og afsnittet er illustreret med 17 byplaner reproduceret på fortrinlig måde efter de originale kort. Kapitlet udvider vor viden om Sjællands landsbyer ganske betydeligt i forhold til, hvad vi vidste fra Henrik Larsen og andre agrarhistoriske forfattere. Det vil føre for vidt at gå ind på en detailkritik; man forstår dog ikke (s. 150), hvorfor en planlagt, men ikke realiseret by skulle komme til at hedde Gamleby og Gamlebyholm? Og hvorfor er der ikke et »gamle«-navn ½ km sydvest for Gudum ved Slagelse? Thi her stødte anmelderen o. 1950 i en pløjemark på en middelalderlig byggetomt. Frits Hastrups oversigt vil sikkert give anledning til, at mange vil tage deres nærmeste landsbyers udvikling op til fornyet prøvelse, ikke mindst på øerne øst for Store Bælt. Navnlig må det være fristende at undersøge den af C. A. Christensen påviste skrumpning af bebyggelsen i Horns herred.

Afhandlingen vidner om stor lærdom og flid – alene kortlægningen af alle Danmarks landsbyer med signaturer, der giver en arealtro fremstilling af deres hartkornstørrelse, er en stor bedrift. Denne opgave kunne nok forekomme nærliggende; men ingen har før turdet give sig i lag dermed. Man har hidtil i for høj grad beskæftiget sig med eksempler uden at kende den store sammenhæng. Frits Hastrup har haft den fordel, at han kunne arbejde i bredden. Måske havde det dog været ønskeligt, om han havde gennemarbejdet enkelte landsbyer helt til bunds – men så var der næppe blevet tid til at udarbejde de mange kortbilag. Nu har vi fået det totale udsyn, vi hidtil i høj grad har savnet – netop på baggrund heraf kan forfatteren s. 199 kritisere Weymann-Muncks antagelser.

Frits Hastrup støtter sig med hensyn til byernes placering ved en udløber af græsningsarealerne til englænderen M. Beresford. Men Hastrups formulering, at »byen lægges på grænsen mellem ager og græsning«, er fortrinlig i sin klarhed. Selv ved en by, der som Hejninge allerede for flere hundrede år siden havde inddraget al sin overdrevsjord til ager, viser forfatteren, at man kan henføre beliggenheden til randen af det oprindelige overdrev, og gadejorden er en »tarm« af fædriften. – Kortet s. 204 over husprocenten i østdanske (burde vel være ø-danske?) amter i slutningen af 1600 årene viser, at det procentvise antal af huse i landsbyerne tilsyneladende var uafhængig af landbebyggelsens karakter i øvrigt. Forklaringen kan muligvis ligge bl. a. i antallet af herregårde? En vigtig iagttagelse er det også, at forten i reglen fulgte terrænets hulformer, medens gårdene anbragtes lands hulningens rand.

Forfatterens evne til skarp iagttagelse i terrænet er åbenbar. Havde han i højere

grad stolet på sin egen iagttagelsesevne og mindre på førende udenlandske og danske forskeres teorier og regnemestermetoder, ville afhandlingen sikkert have vundet derved. Men den vil uden tvivl ved sin rigdom af kendsgerninger – de fleste hidtil uansede – og ved sin skelnen mellem regulerede og ikke regulerede landsbyer vække en frugtbar debat. Ingen vil bestride, at de fleste af de landsbyer, Frits Hastrup har påvist som regulerede, virkelig er regulerede. Spørgsmålet er kun *hvornår?* Diskussionen herom vil sikkert give anledning til fornyede undersøgelser, og bogen vil derved få blivende værdi.

Medens Frits Hastrup har udsat sig for angreb på mange punkter, fordi han har ompændt hele landet, har *Viggo Hansen* holdt sig til et naturligt afgrænset geografisk område, Vendsyssel. Efter en oversigt over kildematerialet og landsdelens geografi skildrer han i kap. II bebyggelsen og landsbyernes karakter på den store matrikels tid; i kap. III kaster han blikket bagud i tiden til den forhistoriske bebyggelse, hvor han støtter sig dels til arkæologien, dels til stednavnene; og i kap. IV opsummerer han bebyggelsesudviklingen indtil den store matrikel, medens han i kap. V afrunder skildringen med en ekskurs om ødegårdene og sandflugten.

De følgende kapitler VI–IX er afhandlingens geografiske hovedpart. Først skildres herregårdene som bebyggelsesgeografisk element; dernæst tages mål af forholdet mellem enkeltgård og landsby; så følger en analyse af enkeltgårdsbebyggelsen i forhold til forskellige geografiske miljøer; dernæst landsbyerne på samme måde; og til slut behandles landsbyer, der ligger langs terrænformernes rande.

I formel hensende er afhandlingen fasttømret, overskuelig, leddelt i en logisk rækkefølge og desuden vel illustreret. Der gives knappe og gennemgående gode definitioner på de forskellige begreber, forfatteren har arbejdet med, afsnittene slutter med sammenfatning af, hvad han mener at kunne fastslå som undersøgelsesresultat, og bogen er derfor let at læse.

Disse gode sider ved *Viggo Hansens* arbejde udelukker ikke, at der kan rejses en række indvendinger med hensyn til det historiske, som regel gående ud på, at der ikke er gravet dybt nok på visse punkter. Man sidder under læsningen af og til med en usikkerhedsfølelse, og man ville ønske, at én eller nogle få af landsbyerne var blevet undersøgt helt til bunds, hvad det historiske angår. Undertiden sluttes der for hurtigt på grundlag af et alt for spinkelt materiale. Men som helhed må det fremhæves, at arbejdet er solidt; det åbner mange nye perspektiver, og det geografiske grundlag er, så vidt anmelderen kan dømme, mønstergyldigt udnyttet.

Med hensyn til kilderne er det en svagheit, at der ligger hundrede år mellem de to vigtigste grupper: Den store matrikel og det kortmateriale, der anvendes i afhandlingen. Det havde været interessant blot et enkelt sted at få en analyse af, i hvor høj grad der er sket afgørende ændringer i løbet af denne periode. Dernæst er det – som forfatteren indrømmer – ikke fuldt så godt at anvende Henrik Pedersens tabelværk som at benytte selve matriklens markbøger. Nogle steder slipper ejendomme, der ganske åbenbart har fungeret som gårde, ud af gruppen, fordi hartkornet er for lille (d. v. s. under 1 td.). Det gælder navnlig Kær herred, som det bemærkes s. 59, men også nogle enkeltgårdsegne (s. 27). For øvrigt fandtes der flere landbrug, end der er angivet i tabelværket, hvilket ikke blot kan påvises ved sammenligning med markbøgerne, men også ved jævnføring med Henrik Pedersens optegnelser, der har været grundlag for tabellerne. En anden usikkerhed, der berøres s. 22, ligger i, at H. P. har udeladt en del af udmarkerne, der kun besåedes engang imellem. Forfatteren mener

ikke divergensen bliver så stor, at man behøver at regne med den. Deri tror anm. ikke, han har ganske ret, og en analyse af nogle få bebyggelser efter markbogen kunne måske have givet sikrere grundlag for bedømmelsen. Enhver, der har vandret i de jyske heder, før de blev opdyrket, har lagt mærke til renerne af lejlighedsvis dyrkede agre; og at det drejede sig om betydelige arealer fremgår af, at man ellers ville kunne finde »digevoldingsagre« næsten overalt (for øvrigt forekommer forfatterens betegnelse for tilbagegang i bebyggelse, »afbygning«, konstrueret). Forfatteren sammenligner (s. 128) uden forbehold antal læs hø i de to matrikler 1662 og 1688 og mener deraf at kunne slutte, at der i Jerup må være sket en fordobling af antallet af brug. At drage en sådan slutning er ikke forsvarligt, når det betænkes, at matriklen 1662 var lavet på grundlag af landgildeopgivelser, medens landmålingsmatriklen 1688 byggede på opmåling og taksering. Grunden til, at matriklen 1662, der blev til i hast på grund af finansernes slette stilling efter svenskekrigene, så hurtigt blev kasseret, var jo dens åbenbare mangler og alt for tilfældige grundlag.

Dertil kommer, at en anden kildegruppe – præsteindberetningerne – ikke er udnyttet fuldt ud af forfatteren. Det giver sig (s. 180) det udslag, at han mener, præstegården i Vidstrup er blevet fraflyttet i tiden mellem 1553 og 1571. Men ifølge præsteindberetningen 1599 var den endnu på den tid beboet og svarede tiende. Det fik endda være, at forfatteren ikke har benyttet alle præsteindberetningerne. Værre er, at han ikke har været opmærksom på F. Skrubbeltrangs skarpsindige kritik af Gunnar Olsens afhandling fra 1940 om opgivelser af antal kvæg i præstemandtallene (Historisk Tidsskrift 1945). Gunnar Olsens studier var et ungdomsarbejde, som han senere sikkert ville have givet en forsigtigere konklusion. I hvert fald påviser Skrubbeltrang, at opgivelserne af antal kvæg formindskedes i takt med de øgede kvægskatter. Og han sandsynliggør, at kvægbesætningerne bevidst er opgivet alt for små. Allerede i 1570 skrev landsdommer Axel Juul i en indberetning, at mange bønder der i stiftet (Vendsyssel), både kronens og adelens, hemmeligt havde »underslået« en stor del af deres kvæg for at slippe for den påbudte kvægskat af 1566; og han påviser, at den dobbelte kvægskat ikke engang indbragte så meget som den tidligere enkelte (Hist. Tidsskr. 11,1, s. 255). Dermed falder grundlaget for forfatterens bemærkninger om indskrænkningen i det dyrkede areal på grund af mindsket kvægbestand og mindre gødning (s. 68), og hvad han udleder deraf. Skrubbeltrang sandsynliggør, at kvægbesætningerne i virkeligheden ikke reduceredes nævneværdigt i den periode, hvorfra præsteindberetningerne stammer; men derimod forsvandt vistnok et betydeligt antal småbrug, i hvert fald på Sjælland (Hist. T. s. 251).

Der er også visse bemærkninger at gøre med hensyn til forholdet kvægvavl-kornavl. Det er rigtigt, at man i områderne med de store græsningsarealer som helhed lagde vægt på kvægbruget, f. eks. det sydlige Vendsyssel (s. 24). Men der var desuden nogle sogne ved vestkysten NV for den store Vildmose, hvis landsbyer var temmelig store, hvor det dyrkede areal ligeledes lå mellem 10 og 19 pct. For sogne som Tise, Ingstrup, Vrensted passer forklaringen vistnok, idet der her strækker sig en lavning ud fra Vildmosen mod Løkken. Og for Rubjergs vedkommende må forklaringen vel søges i de store klitarealer. Derimod ligger Børglum og Emb sogne på Yoldiafladen eller endog på morænen. Emb ligger dog ud mod en mose- og engstrækning, der måske delvis kan forklare sognets ringe opdyrkningsprocent. For Børglums vedkommende er den vanskeligere at forklare; i hvert fald klassificeres »Børglumkloster« som en kornproducerende gård (s. 87). En dyberegående analyse ville formodentlig have klaret

sagen. Klassificeringen af hovedgårdene i korngårde og kvæggårde lider for øvrigt af det usikkerhedsmoment, at boniteringen kan være afhængig af flere faktorer, som forfatteren ikke nærmere gør rede for. Den er bl. a. afhængig af, hvor intensivt jorden dyrkes (jfr. s. 96. — Som eksempel herpå kan fra Sjælland nævnes Grøftes forholdsvis høje bonitet i forhold til Hejninges, skønt Hejninges jord væsentlig var lermoræne, medens Grøftes jord var meget mager sandmuld; se Rise Hansen og Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning, Kbh. 1951). Både gødningstilførsel og omdriftsform måtte få betydning. Men dertil kommer, at man vistnok kun har lov til at sammenligne bonitetstallene fra adskilte lokaliteter i meget grove træk. Og det er et spørgsmål, om man tør sammenligne herregårdenes bonitet med bøndergårdenes uden nærmere undersøgelse? I tabel 7 (s. 87) savnes »Skovgaard«, der nævnes på s. 88 på grund af sit store studehold. Der er for øvrigt en uklarhed på s. 84 med hensyn til »Skovgaard«: Den oprettedes ganske rigtigt af 3 »Nygårde«, 2 andre gårde og jord fra Bolle by; men langt den største part kom fra Bolle, hvis ca. 15 gårde alle blev nedlagt, således at brugerne kun fik nogle småparceller ude i syd i hederanden, parceller som senere ved opdyrkning blev til det nuværende Bolle. Bolle hed oprindeligt Bolling, og landsbyen savnes på kortet over primærbebyggelsen fig. 6, s. 44 (jfr. Steensberg: Bondehuse og Vandmøller, Kbh. 1952).

Der savnes også en redegørelse, evt. med et ledsagende oversigtskort, over omdriftsformerne (rotationen). Det er ikke ganske klart, hvordan man skal opfatte en bemærkning s. 14 om, at den ene mark undertiden brugtes af gårdene i landsbyen, den anden af de mindre bol. Thi i så fald skulle der ikke være tale om tovangsbrug, men om en slags alsædebrug? Vrå i Torslev sogn havde 20 tdr. ld. liggende som alsædejord, og det havde været interessant at se, hvor denne jord lå i bymarken; thi alsædejorden må have været den jord, der var i bedst gødekraft — muligvis var den også ofte den, der havde været længst under plov? Forfatteren regner ligesom Frits Hastrup med, at betegnelser som gammelby tofte (s. 119), gamle agre (s. 148 og 160), gammelager (s. 166), gammeljord (s. 165), gammelvang (s. 170 og 172) samt gammeltofte (s. 193) er primærbebyggelser, og at landsbyerne er flyttet herfra til de nuværende pladser. Men dels kunne der måske være tale om skrumpning, og dels kunne »gammel« måske hentyde til jord, der enten lå længere tid inde eller modsat lå længere tid for fæfod? Ingen ville vel påstå, at de mange åse på Sjælland, der bærer betegnelsen »byagre«, skulle rumme gamle landsbyer; ejheller, at en betegnelse som »Borup kirke« for et gammelt egetræ skulle hentyde til, at der her engang har stået en kirke. Der kan tænkes mange forklaringer på navnes opståen. Det sikreste ville være at undersøge jordbunden på stedet for at se, om der findes kulturlevninger.

I nogle tilfælde omtales rækkefølgen af lodder, og det konstateres (f. eks. ved Jelstrup s. 170), at rækkefølgen i gammelvang i realiteten er den samme som i tofte-agrene, men at man ikke har overholdt solskiftets regler. Det forekommer anm., at der kan være tale om grupper af gårde = bol, hvis placering naturligvis skyldes lodtrækning, medens der vel har været solskifte inden for hvert af bolene. Grupperne kunne f. eks. være nr. 1–2–3, 4–5–6, men undertiden forekommer kun dele af et bol; rækkefølgen i gruppen afhænger af beliggenheden. Det samme gælder vel Hundeleve, Sønderlev og andre?

Anmelderen finder ikke forfatterens definition af begrebet enkeltgård helt tilfredsstillende. Der skrives s. 89: Den ægte enkeltgårdsbebyggelse må defineres som den bebyggelsestype, hvis enkelte habitationer ligger midt i det af habitationen udnyttede

areal (d. v. s. ager + eng + overdrev), og som er skilt fra nabohabitationerne ved udmærk, overdrev eller fælled (habitation betyder på dansk bebyggelse). Man plejer ikke at regne dobbeltgårde til landsbyerne, men disse må nu ifølge Viggo Hansens definition høre herhen. Hvorfor ikke simpelt hen sige, at enkeltgårde er gårde, der ligger for sig selv, og hvis marker ligger uden for landsbyfællesskabet, og hvis agre altså ikke er blandet med naboernes? Der vil naturligvis altid forekomme tvivlstilfælde; men det må være temmelig afgørende for den tids vedkommende, der ligger forud for landboreformerne, at gårdens jord er uden for fællesskabet. Præstegårdene, der efterhånden fik deres jorder separerede, må dog stadig regnes med til landsbyerne, fordi bygningerne lå sammen med landsbyens øvrige gårde og huse. Spørgsmålet er, om man skal klassificere efter anvendelsen alene eller både efter anvendelse og beliggenhed. – Det er i øvrigt mærkeligt, at forfatteren går uden om hegningsproblemet, der var så afgørende for landsbyernes fællesskab.

Det kapitel, anm. har mest at indvende imod, er det tredje om den forhistoriske bebyggelse. Men forfatteren kan her dække sig bag delvis modstridende eller forældede arkæologiske teorier. F. eks. at vestkysten var fattig på havnepladser, idet bådtyperne ikke var velegnede til at gå ud på Nordsøen. Hertil kan man for det første bemærke, at den oprindelige kyst er forsvundet for længe siden. For det andet slæber man endnu i vor tid små fiskerbåde op på stranden, f. eks. i Ty, så nogen havn behøves ikke. Og for det tredje har arkæologer undertiden opereret med, at højkræken ved Trans-Ferring går ud til Vesterhavet, og at der som følge heraf må have været en havn eller landingsplads på dette sted. Forfatteren tager dog afstand fra Sophus Müllers teori, at rækker af høje skulle kunne opfattes som primære vejlinier. Alligevel lægger han måske mere vægt på højkortet og stednavnene end de kan bære. Hvor højene i nyere tid var forsvundet, har man muligvis undertiden fjernet dem p. gr. af intensiv dyrkning. Oldtidens agerbrugere er ikke gået helt uden om den svære jord; men dels er agrene her i reglen forsvundet p. gr. af senere tiders dyrkning, og dels er agervoldingerne fra jernalderens dyrkning på fed jord så svage, at de vanskeligt opdages (jfr. agervoldinger på den svære lerjord vest for Karise. Bondehus og vandmøller s. 241 ff.) Når forf. antager, at højskoven i særlig grad fristede svedjeburgerne i oldtiden (s. 34), skulle man tro, at der var størst højtæthed på Yoldiafladerne. Men højene findes fortrinsvis på de kuperede arealer, hvor den nyere tids dyrkning vel har været mindre omfattende? S. 35 antager forf., at bronzealderens bopladser har ligget nær foden af bakkerne. Hvorfor lå den ældre jernalders landsbyer mon så iflg. Hatt oppe på det lidt højere land, hvor man skulle synes, det var svært at skaffe vand til husholdning og husdyr? Hatt hævdede som bekendt, at det først var henimod middelalderen, at bebyggelsen trak ned mod vandløbene. Det er ikke rigtigt (s. 38), at materialebevægelsen ned ad skråninger nødvendigvis hurtigt udsletter spor af tidligere agerbrug; thi ved Skørsø plantage nord for Vinderup fandtes på den temmelig stejle skrænt, der vender ud mod nord mod lavningen, der skiller Salling fra Ringkøbing amt, agervolde, der gik på tværs af højdekurverne. Men i reglen stabiliserer man jorden på stejle skråninger v. hj. af agerterrasser, der gøres desto kraftigere, jo stærkere hældningsvinklen er. De indvendinger, anm. har fremført mod kap. III, gælder detaljer i fremstillingen. De må ikke overskygge mange rigtige betragtninger som f. eks., at oldtidsagrenes opgivelse kan skyldes udvaskning og afblæsning, evt. sandflugt. At sandflugt mange steder ødelagde agrene er notorisk. At det romerske landbrug på flere måder har øvet sin indflydelse er også sikkert nok. Arden kunne dog

udmærket anvendes på svær jord til visse formål, thi endnu for godt 100 år siden kørte man med den såkaldte »sjællandske krog« øst for Store Bælt.

Pladshensyn kræver ofte, at en anmeldelse kommer til at dreje sig om punkter, der kan rejses indvendinger imod. Således også her. Men det må fremhæves, at Viggo Hansens disputats som helhed er en nøgtern, veldisponeret og velovervejet redegørelse for landbebyggelsens udvikling i Vendsyssel indtil slutningen af 1600 årene. Skønt bogens hovedformål er en geografisk analyse og begrundelse for landsdelens bebyggelse, må man fra historisk side hilse den velkommen som et vægtigt bidrag til den landbrugshistoriske diskussion, der netop i årene efter krigen er inde i en frugtbar udvikling.

Axel Steensberg.

Danske voldsteder

VILH. LA COUR og HANS STIESDAL: DANSKE VOLDSTEDER FRA OLDTID OG MIDDELALDER. Hjørring amt. Nationalmuseets Forlag, 286 s. og 14 tvlr. Kr. 106,00.

Det timedes anmelderen en dag i december 1964 at stå på en borgtomt fra Himmerlands middelalder, som ikke tidligere var erkendt. Ikke nogen nedpløjet eller på anden måde mishandlet tomt, men et regulært anlæg, som lod sig tyde led for led, og beliggende i udkanten af en gammel landsby. Det var sjette gang inden for en embedstid på et godt kvart århundrede, jeg havde lykke til at gøre en sådan opdagelse.

Der var netop nu god årsag til at tænke nærmere over dette fund. For just i de samme dage udkom det bind af »Danske Voldsteder«, som omhandler nabolandet Vendsyssel.

I årene omkring 1905 berejste museumsinspektør P. Hauberg og stud. mag. Vilh. la Cour Nordjylland for at finde og beskrive middelalderens borgtomter. Nu – et par menneskealdre senere – har samme la Cour påtaget sig at gense disse voldsteder, opmåle dem og beskrive dem eksakt. Han har til dette job allieret sig med den meget yngre mag. art. Hans Stiesdal, som tillige er flyver og luftfotograf, hvilke to praktiske færdigheder supplerer lærdom ganske fortrinligt med henblik på just denne opgave, hvilket fremgik af bindet om Tisted amts voldsteder.

Men de to samarbejdende forfattere har ikke siden 1905 fundet én eneste tomt, som ikke var kendt allerede efter første berejsning. Kan det have sin rigtighed? Var la Cour allerede i 1905 så sikker i sin metode og så topografisk orienteret, at ingen tomt har kunnet gemme sig for ham? Eller er Himmerland så meget rigere på middelalderlige levn, at det altid vil have endnu et voldsted i overskud, når arkæologen mener at have høsten i hus, mens de nordenfjords egne forlængst har røbet sine. Gåden er foreløbig uløst, men måske kan et nærliggende forhold drages ind i drøftelsen.

Ja, for det var ikke mig, der fandt den ovenfor omtalte borgtomt, men en kyndig og opmærksom amatørarkæolog, som ganske vist ikke kunne tyde dens tid eller brug, men straks lod fagfolk få del i sin opdagelse, fordi han ønskede en tydning af et projekt, hvis karakter af menneskeværk var ham evident.

Er det derfor, ingen nyopdagelser er gjort i Ty eller Vendsyssel? Har ingen stedkendt amatør strejft landskaberne igennem for at notere sig enhver mærkelig terræformation? Eller har der ikke været tilstrækkelig nær forbindelse mellem tyboer og

vendelboer på den ene side og deres museumsfolk på den anden side? Det skulle i hvert fald ikke gælde i Vendsyssel.

Da Nationalmuseets videnskabelige stab var en brøkdæl af den nuværende, da jernbane- og hestevogn var eneste trafikmuligheder, da bevillingerne manglede et par nuller i at være acceptable – da kunne der blive tid og råd til berejsninger. Hvad fattes i dag? Havde det ikke været rimeligt at sende et par skarpøjede studenter, skolede af la Cour, Tage Christiansen og Hans Stiesdal, ud på en herredsrejse i de egne, som næst skulle beskrives? Eller burde eftersøgninger af den art være fredningsafdelingens sagområde? Nyttet ikke at spørge; vi må indtil videre gå ud fra, at de to forskere har fået alle voldsteder med.

I tal er det ikke mange, kun 13 mod Tisted amts 25. Men mellem dem nogle af de virkelig imponerende som Asdal og Kokkedal med deres samhørende historie forbilledligt udredet. Endnu engang glæder læseren sig over det skema, forfatterne lagde allerede for første bind. Det tillader at springe mellem beskrivelserne uden besvær, for hvert afsnit har sit romertal og samme afsnit omhandler altid samme emne inden for enhver beskrivelse. Systemet er lige ved at overflødiggøre registret.

Sejlstrup er nævnt i historien som Børglum-bispernes gård og adskillige historiske personer kan fæstes til dens navn. I dag så totalt udslettet, at kun det skarpsynede luftbårne kamera kan påvise borgens sted i den dyrkede mark. Modsat »Voldene« i Allerup bakker, som er næsten bevaret, men til den grad uden fund eller historie, at det eneste sikre synes at være dateringen til oldtid – engang i jernalderen. Og er den datering nu så sikker igen. For 30 år siden lærte Johannes Brøndsted sine studenter, at negative slutninger ikke har beviskraft.

En grum historie om uforstand og hærværk er beretningen om Rugtved. Denne vældige ruin, en af Jyllands største, var allerede før 1880 så ødelagt af ejerens søgen efter byggematerialer, at Poul Nørlunds udgravning i 1931 ikke kunne opklare nær alle forhold, ligesom la Cours supplerende undersøgelse i 1959 også lod mange spørgsmål ubesvaret. Selv det store firsidede kærnetårn er det lykkedes ejeren at splitte ad til ukendelighed, og det er dog en præstation. I Vendsysselske Årbøger har Peter Christensen Try, som deltog i Nørlunds udgravning, kritiseret la Cours metode og slutninger, så vi skal nok høre mere fra Rugtved.

Størst opmærksomhed vil dog nok Aggersborgs beskrivelse vække. Denne den største af alle vikingetidens ringborge blev undersøgt af arkitekt C. G. Schultz i årene efter anden verdenskrig, og denne geniale arkæolog kunne gennem sine beregninger og sin intuition klargøre en stor del af borgens plan på grundlag af delvise udgravninger. Men Schultz blev kun 52 år og nåede aldrig at få publiceret Aggersborg. Nu har la Cour med hjælp af mag. art. Olaf Olsen, der var Schultz's højre hånd på Aggersborg, beskrevet borgen så godt, som nu notater og opmålinger plus en afhandling fra 1949 gør det muligt. For den arkæologiske dels vedkommende er der sikkert ikke mere at hente uden nye udgravninger, og borgens historie er så fuld af gåder, at heller ikke den kan forklares fyldestgørende. Bogen om Aggersborg kan næppe skrives så udførligt som Poul Nørlunds store bog om Trelleborg.

Det har la Cour set, og derfor giver han som tillæg til den foreliggende bog en excurs over alle lejrborge fra vikingetid – Trelleborg, Aggersborg, Fyrkat og Nonnebakken. Han ser disse samtidige borge som led i en samlet plan, skabt af en enkelt mand, kong Svend af Danmark, kaldet Svend Tveskæg: »Disse lejre har været afgørende kraftcentre i 30–40 spændingsfyldte år – ikke længere. Det motiverer,

hvorfor glemselen så hurtigt sænkede sig over dem«. Men inden forfatteren når til denne konklusion, har han beskrevet og forklaret en lang række borge i hele Europa. Denne gennemgang af et kontrært stof gør det nødvendigt for enhver, som sysler med middelalderens arkæologi, at eje denne bog. Og så det svar fra den norske filolog H. P. l'Orange, som må følge.

Er det stadig Vilh. la Cours part af arbejdet, anmelderen taler om? I så fald ikke ganske retfærdigt, for Hans Stiesdals opmålinger, og ikke mindre hans luftfotos, er den sikre grafiske basis for læsning og forståelse. Fortsættelsen ind i en fjern fremtid må lægges i hans trænede hænder. Men at en mere end firsårig forsker tværs igennem tredsindstyve års syslen med mange andre gøremål har kunnet holde sin ungdoms hovedopgave fast, det er vist uden fortilfælde.

Ak nej – bindet om Himmerland kommer ikke i vor levetid. Nu springer forfatterne til helt andre egne af landet. Men der skal ligge en stak nye opgaver til deres efterfølgere.

Peter Riismøller.

Dagliglivets Danmark

AXEL STEENSBERG (red.): DAGLIGLIV I DANMARK i det nittende og tyvende århundrede. II (1870–1963). Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck, Kbh. 1964. 720 sider. 11 farvebilleder og talrige sort-hvide billeder. Kr. 98,50 hft.

Med prisværdig hurtighed er værket om dagliglivets Danmark blevet afsluttet med bind 2, der i form og udstyr ligger helt på linie med bind 1 (se Fort Nut XXII, 37 ff.). Af de oprindelige 25 forfattere er 10 med i det nye bind, mens 5 nye har overtaget sliddet efter de 15 øvrige. Medarbejderkredsen er altså blevet mindre, ligesom også underafsnittenes antal er formindsket (23 mod 30). Kan det sidstnævnte forhold tages som udtryk for, at tilværelsen er blevet mere uniformeret end i perioden fra 1790–1870, således at dispositionsplanen i værket afspejler et væsentligt træk i dagliglivets kulturhistorie? Det er utvivlsomt opfattet sådan af redaktøren, når f. eks. 1. binds fire afsnit: Højtider i slægtens liv, året og dagen, ungdom på landet og ungdom i byerne nu dækkes af to: Folk fester og folk underholdes, ja, man kan endog sige, at afsnittet om folkedigtning også er opsuget i de to nævnte. Et udtryk for det samme er det, når et par afsnit som folkekunst og husflid ikke har nogen modsvarighed i det nye bind. Helt er fænomenerne vel ikke forsvundet, heller ikke af behandlingen, men de må via sagregistret opledes i et par linier i et eller andet afsnit.

Der kan altså være tale om en bevidst disponering fra redaktørens side, men udskiftningen af medarbejderstaben kan vel også have påvirket anlægsplan og behandling, selv om det skal fastslås, at de nye medarbejdere falder smukt ind i værkets tone og behandlingsform. Alle har i øvrigt været vidende om, at udarbejdelsen af bind 2 ville volde store vanskeligheder, når det gjaldt om at få det karakteristiske frem. Redaktøren har i indledningen på dramatisk måde skildret disse vanskeligheder, når man af et uendeligt antal detaljer skal udvælge de få, der skal illustrere det typiske. Det gælder vel især ved den valgte fremgangsmåde, hvor man vil »lade tidens mennesker selv få ordet«, som det blev fastslået i 1. binds programerklæring. Steensberg har i sin indledning taget højde for eventuelle indvendinger ved at sige, at »værket ved at præsentere omfattende nyt stof kan give anledning til så nyttige overvejelser,

at vi trods store betænkeligheder har vovet at føre skildringen frem til tiden efter den sidste verdenskrig«. Værkets redaktør har hermed tænkt på den enkelte læsers refleksioner over emnerne. Man kan vel også tænke på deres evt. benyttelse i studiekredse. På et specielt område tror jeg værket får sin særlige værdi, nemlig i den fortsatte kulturhistoriske forskning, hvor overvejelser og evt. modsigelseslyst vil sætte folk igang.

Det vil i en anmeldelse være svært at tage stilling til, om de enkelte afsnit har opfyldt det, som i indledningen opstilles som det eftertragtede: at gøre kulturinterferensen – kulturens brydningsforløb – »forståelig gennem udvalgte typiske eksempler«, mens man lettere kan pege på unøjagtigheder eller skævheder i enkelttilfælde. Jeg skal belyse det med et par eksempler. På s. 63 siger Iørn Piø, at »sølvbryllupsfesten er en af de nye fester på livets festkalender inden for de sidste 100 år«. Alt er jo relativt, men hvor meget ved vi egentlig om dette forhold? Piøs eksempler er alle fra dette århundrede, og Holbek omtaler ikke festen i 1. bind, hvor han derimod nævner parallelforeteelsen guldbryllup fra 1861 og senere. Jubelfester med tilknytning til ægteskab er dog mere end hundrede år gamle. I Bornholms Avis fra maj 1846 findes en beskrivelse af en guldbryllupsfest i Åkirkeby, og ingen kan på forhånd vide, om den ikke kan følges længere tilbage i tiden. I Sverige er det lykkedes Jan-Övind Swahn at følge skikken tilbage til begyndelsen af 1700-årene, og i Tyskland kendes den fra første halvdel af 1500-årene.

Ved et sådant punkt ville det være fristende at knytte til med videregående undersøgelser, også hvad angår selve festens nedslag i form af særlig dragtskik for ikke at tale om sølvbryllupsgaverne og det præg, de kunne sætte på det pågældende hjem i årene efter festen. På samme måde kunne man gøre holdt ved Yde-Andersens afsnit om fiskeren, når han på side 630 omtaler fordelingen af fangstudbyttet ved partsfiskeri og hævder, at med kutterfiskeriet gik fiskerne over til pengeøkonomi og delte det pengebeløb, der indkom ved salget af fangsten. Det er utvivlsomt rigtigt, at på dette tidspunkt var pengeøkonomien slået igennem indenfor fiskeriet. Deltagerne var ikke længere interesseret i at få deres fangst in natura, men forholdet kendes udmærket fra det mere traditionsbundne fiskeri. I et af de gamle landdragningsvådnav i Limfjorden havde man i sidste halvdel af forrige århundrede pengeøkonomi på den enkle måde, at alle indtægter kom i »skipperpungen«, og alle udgifter blev betalt deraf, mens de overskydende penge blev delt mellem deltagerne. Da lavet fik en regnskabskyndig vådskipper, førte han regnskab for hele sæsonen og »gjorde ligning« et par gange eller tre. Men de gamle fiskere gjorde ophævelser over, at skipperen efter afregningen havde penge tilovers i pungen og ville også have dem, for de var vant til, at alle penge i skipperpungen blev fordelt.

Det nævnte viser blot, at værket kan tjene som inspirationskilde. At der også kan være misforståelser eller fejl at rette, omend få, skal nævnes. Når Sandfeld s. 284 omtaler landarbejdernes og husmændenes boligforhold sådan: »Lavt og fugtigt lå de altid, disse grundmurede huse uden hulmur, med grønskimlede ydermure . . .«, så er det *grundmurede* vel ikke det mest karakteristiske. Lige så hyppigt eller oftere var de vel dårligt opførte eller slet vedligeholdte bindingsværksbygninger. Når Erna Lorenzen s. 362 hævder, at ammerne, »hvad enten de var fra Hedeboegnen eller ej«, skulle bære »gyldenstykkeshue, forklæde med hedeboesøm og skørt med røde borter«, så kan det dog kun gælde hovedstaden eller dens nærmeste omegn. I dette tilfælde som i en række andre kan det være vanskeligt at lokalisere området, der behandles.

Endelig skal nævnes, at når Lille Friis s. 479 omtaler brugen af en visk *rusthalm* til skuring af umalede møbler, så kan det ikke være forståeligt for ret mange. Jeg formoder, der menes *rosthalm*, primært brugt som filter i bunden af rostkarret, når der bryggedes øl.

Et hovedindtryk efter læsningen er, at samfundet som helhed og dets enkelte individer er blevet mere modtagende i forhold til tilstandene i den foregående periode. Et synligt udtryk herfor er afsnittet: Folk underholdes, At folk imidlertid ikke er lige modtagelige for alt, har Rindalismen netop vist os, og at fænomenet ikke er nyt bl. a. netop på dette område, fremgår klart af Ulla Haastrups behandling af: Kunst i hverdagen. Hendes mere principielle betragtninger over folks forhold til kunst på s. 243 f. er nyttige til vurdering af den øjeblikkelige situation.

Her er altså et direkte vidnesbyrd om bogens betydning for forståelsen af det danske samfund. Der kunne nævne mange andre tilfælde, hvor den på en levende måde anskueliggør forhold, som er lidet kendt eller svært tilgængelige. Når det fremhæves i Bannings afsnit om de troende og de vantro, at der er en forbindelse mellem de »vakte« og praktisk initiativ og foretagsomhed, hvad enten så de vakte tilhørte Indre Mission eller Grundtvigianismen, så er det tankevækkende, ligesom Yde-Andersens behandling af arbejdernes levetilstand gennem ugeregnskaber ligeledes er gode at få forståelse af. I sin gennemgang af fiskeriets udvikling fra kystbundet småfiskeri til det nuværende storfiskeri, men med bibeholdelse i alt væsentligt af den gamle organisationsform ved partsfiskeri, er utvivlsomt skildret et forløb, som vil være nyt for mange, og det er dog lige så betydningsfuldt og spændende som landbrugets og industrien omlægning.

For illustrationsmateriale, litteraturhenvisninger og noteapparat gælder, hvad der blev sagt ved omtalen af bind 1. Det er glædeligt, at bind 2 indeholder det sagregister, der gør det muligt at få det fulde udbytte af den samlede beskrivelse. Der er grund til at ønske redaktør og forfattere til lykke med fuldført arbejde.

Holger Rasmussen.

Dragtsølv som folkekunst

SIGFRID SVENSSON: GAMMALT DRÄKTSILVER. Ur Kulturens samlingar. ICA-Förlaget. Motala 1964. 100 pp ill. Sv. kr. 12,75.

Hvad er folkekunst? Det defineres af professor Sigfrid Svensson som produkterne af et kunsthåndværk, som er traditionsbundet og lokalpræget i modsætning til den stadig vekslende internationale mode- og stilkunst. Omend definitionen er relativ, kan den udmærket komme til anvendelse, når det gælder landbefolkningens dragtsølv.

Man skulle vente, at folkekunsten blev til på stedet. Dette er imidlertid ikke altid tilfældet. Det dragtsølv, der kendes fra landdistrikterne og som var en pryd for bondens dragt, er som oftest lavet af guldsmede i købstæderne. Og de lavede de smykke typer, der var foretrukne i det enkelte område igennem mange generationer. For nogle typers vedkommende går de tilbage til gotikken.

I Sydsverige findes der arkivalisk belæg for, at guldsmedene foruden værkstederne i byerne havde boder på de forskellige markeder, hvorfra de også forhandlede deres varer for landbefolkningen. På værkstedet tilvirkede de imidlertid samtidig arbejder,

der var i overensstemmelse med tidens stil og som solgtes til borgerskabet og adelen. Vi har i Danmark et ganske tilsvarende fænomen. Således er de fleste Amagersmykker forfærdiget i København og Vendelbosmykkerne i Ålborg, hvor guldsmede ligeledes samtidigt lavede moderne arbejder. Sigfrid Svensson giver en omhyggelig beskrivelse af de enkelte smykketyper, der findes i Skåne og deres brug på dragten. Dertil gør han på fortræffelig vis rede for særskilte typers udbredelse i det nordvestnordiske kulturområde fra Lapmarken i nord til Friesland og Lübeck i syd, fra Island i vest til Sverige i øst, idet han anfører, at det fælles udgangspunkt for disse typer især må søges i Lübeck. Det er interessant at notere sig, at det meste sølv hos lapperne er udført i Bergen og bragt nordover af købmænd.

Det er en sjældent velskrevet og grundig bog, bygget på solid førstehåndsviden om det skånske dragtsølv, og man lægger bogen til side en god del klogere. For studiet af det danske dragtsølv byder bogen på talrige paralleller.

ICA-förlagets serie *Ur Kulturens Samlingar* burde være et incitament for danske museer til at gøre noget lignende. Der er et stort behov for sådanne bøger.

Inge Mejer Antonsen.

Dansk sølv

ERIK LASSEN: *DANSK SØLV*. Thaning & Appel. København 1964. 296 s. ill. Indb. kr. 184, hf. kr. 148.

I Thaning & Appels store kunstindustrielle serie er nu som bind nummer fire udkommet bogen om dansk sølv, skrevet af museumsinspektør Erik Lassen, Kunstindustrimuseet.

Bogen er et oversigtsværk, der behandler en periode på omkr. 900 år, begyndende med det lille bæger eller kalk, der i 1820 blev fundet i den nordlige Jellingehøj, det pragtfulde guldfiligranspænde fra Hornelund fra næsten samme tid og den støbte sølvbroche fra Lindholm Høje. Bogen afsluttes med den glatte funktionalistiske sølvmadkasse med tilhørende sølvflaske, der var del af et greveligt jagtudstyr i slutningen af forrige århundrede.

Det er i sandhed et langt åremål at dække på ca. 125 tekstsider, og det er fornuftigt af forfatteren at have koncentreret sig om relativt få genstandstyper og udelade andre, som han enten tidligere har behandlet eller har til hensigt engang at behandle. Forfatterens store fortjeneste er at have givet en sammenfattende fremstilling af guldsmedekunstens historie i Danmark ud fra en formhistorisk analyse. En sådan er aldrig tidligere foretaget, i alle tilfælde ikke i så stor en målestok. Nyrops ellers forbilledlige arbejde om dansk guldsmedekunst fra 1885 giver således først og fremmest en dybtgående skildring af laugets historie på grundlag af arkivalske undersøgelser, men lader ganske formhistorien ude af betragtning. Erik Lassens beskrivelser og analyser er så indgående, at læseren føler det, som har han selv holdt genstandene i sine hænder.

Teksten er ledsaget af et righoldigt billedstof, ialt 222 sort-hvide billeder, gennemgående af høj kvalitet, og fire i farver. En stor del af de gengivne arbejder vistes på den store udstilling af dansk sølv 1550–1950, som forfatteren arrangerede på Kunstindustrimuseet for 12 år siden. Til denne lejlighed blev mange hidtil ukendte sølvgenstande fremdraget fra privateje, og det er dejligt at forny bekendtskabet med

dem her. Ved gennembladning af bogen får man umiddelbart det indtryk, at udvalget af billedstoffet er præget af vore dages forkærlighed for det enkle og glatte sølvtøj med lidt eller ingen dekoration. Eller er det blot det, man lægger mærke til, fordi det har ens særlige sympati?

For middelalderens vedkommende er det naturligt, at de kirkelige accessoarer er næsten enerådende i skildringen. De gyldne alre, som med rette anses for guldsmedearbejder, gennemgås tillige med de genstande der hører hjemme på alterbordet, især kalkene, som er bevaret i størst mængde. Periodens betydeligste verdslige stykke, det oldenborgske horn, drøftes ligeledes indgående. Erik Lassen sammenstiller det med det såkaldte »Konung Karl Knutsson's silfkar« på Ångsö herregård i Sverige og påpeger ligheden mellem den ciselerede båndornamentik på denne pokals låg og den tilsvarende udsmykning af hornets krumning mellem de støbte ringbeslag. Erik Lassen mener, hvad der synes troværdigt, at det fælles forbillede for disse ciseleringer er ornamentale træsnit af den sydtyske monogrammist E. S. Forfatteren foreslår yderligere det sandsynlige, at de mange støbte dele på det oldenborgske horn er central-europæisk fællesgods, som går tilbage til blymodeller og henviser til den betydelige samling af modeller fra sengotisk tid fra det Amerbach'ske værksted, nu i Historisk Museum i Basel.

Forfatteren benytter mangel på lejlighed til at lade blikket glide ud over landets grænser. Således er det velgørende at se Meliolis medaille af Christian I indlede kapitlet om renæssancen sammen med en skildring af kongens italienske rejse i 1474. Der er ikke bevaret mange guldsmedearbejder fra denne periode, men til gengæld en del værker af andet materiale, hvis kunstneriske form er præget af nu forsvundne guldarbejder. Således er de enkelte billedfelter på Claus Bergs altertavle i Odense indrammet af udskåret, forgyldt bladværk, der minder om det fligede, krusede løvværk på den Mariakrone, der sammen med et brudgoms kors blev fundet i et hus i Middelfart i 1933. I den Amerbach'ske samling findes blymodeller til sådant løvværk og Erik Lassen henviser også til Martin Schongauers ornamentforlæg. Med hensyn til Mariakronen vil jeg dog mene, at det næppe er denne mesters ornamentstik så meget som hans kobberstukne madonnaframstillinger, der ligger til grund herfor. Bladet med Madonna kronet af to engle (Lehr's katalog no. 40) viser en krone, der svarer næsten nøjagtigt til Middelfartkronen. Det samme er tilfældet med Mariakronen på samme kunstners altertavle med Maria i Rosenhaven i Kolmar. I det hele taget må man forestille sig, at Middelfartkronen har været del af en lignende fremstilling, dog i skulptur, som de to nævnte Schongauer-arbejder. Mackeprang, der publicerede fundet, nævner, at der i Middelfart kirke fandtes et Mariabillede på et alter »neder i Kirken«, som værgerne 1588 lovede bispen at fjerne!

Renæssancen kommer mest til udtryk i smykkerne. Christian IV's krone er periodens betydeligste værk og bliver derfor genstand for en omhyggelig beskrivelse. Forfatteren lader også samtiden tale gennem sekretæren i tyske kancelli, August Erich, der har beskrevet kronen i sin beretning om kroningen. Det er livlig og interessant læsning.

Afsnittet om barokken indledes med omtale af den såkaldte bruskarok, en stil, der kun gav sig sparsomt udslag i den danske sølvmedekunst. Blandt de kendte eksempler er alterkanden fra 1653 i Garnisons Kirke og skrædderlaugets velkomst fra 1656. De er begge arbejder, der i forhold til de hollandske forbilleder er beherskede i formen. Ornamentikken er dels drevet, dels indgraveret. Disse mærkelige

ornamenter, der karakteriserer dette afsnit af barokken, kaldes af hollænderne for »dolfyn en kwab ornament«, og man antyder dermed, som Erik Lassen malende udtrykker det, sammenhængen med en fugtig verden. Delfinen indgår som en væsentlig del af bruskornamentet og kwab defineres i en ordbog som »bævrende, svuppene bevægelse af blød, lasket masse«, intet kan vel være mere betegnende for denne stil.

Det gengivne glatte kirkesølv fra baroktiden er et udvalg af sjælden skønhed og renhed, hvor formen og ikke decorationen er det primære. Decorationen er næsten udelukkende indskrænket til giverens våben med initialer. Det er kunsthåndværk, når det er allerbedst.

Erik Lassen kommer i flere tilfælde ind på fænomenet lysets spil i sølvstøjet. Han vil således hævde, at det, at den barokke drikkekande hæves op på kugle- eller løvefødder, kan hænge sammen med den hyppigere brug af hvide, damaskvævede duge. På grund af fødderne kan dugens mønster spejle sig i genstandenes bundflader. Derved virker genstandens form lettere og dugenes mønstre skjules ikke. Også selve dugen forhøjede lysvirkningen fra kroner og stager, ligesom de senere lyseduge. Fra slutningen af det 17. århundrede bliver sølvstager almindeligere og op i det 18. århundrede bliver mange forsynet med arme. Det er sikkert rigtigt, at også ønsket om lysets spil i metallet kan have medvirket til den knækkede sølvstils fremkomst og store popularitet. Den knækkede sølvstil fremkom i samme periode, hvor husene fik større vinduer, hvor spejlglas vandt indpas, og hvor glaslysekroner med prismer begyndte at blive almindelige. Forfatteren benytter også lejligheden til yderligere at underbygge den teori, som tidligere er fremsat (C. L. Davids Samling I, 1948, p. 138) om elfenbensdrejningens betydning for skabelsen af den ligeknækkede sølvstil, idet han betoner, at kunstdrejningens hjemland er Tyskland og at den ligeknækkede sølvstil også er opstået i dette land. Erik Lassen gør indgående rede for de knæpassige elfenbenspokalers fremstillingsmåde og viser, at kunstdrejning ikke alene kan skabe cirkulære former, men også ovale. Robert Kloster har i Vestlandske Kunstindustrimuseums Årbok 1949–50, p. 63 ff. imødegået Lassens hypotese. Hans væsentligste indsigelse er tidsforskellen mellem de knæpassige elfenbenspokalers opståen og den ligeknækkede sølvstils gennembrud. Dertil fremsætter han det forslag, at stilen kan have sit udgangspunkt i den knækkede båndornamentik, hvis rytme overføres til plastisk form. Klosters sidstnævnte teori forekommer mig meget tungtvejende, men man kan stadig ikke anse problemet for løst.

I afsnittet om filigran, hvori Kunstindustrimuseets nyerhvervede dåse af Villads Frandsen fra 1696 afbildes, fremføres denne som det eneste sikre danske arbejde i filigran fra denne tid. Jeg vil gerne benytte lejligheden til at gøre opmærksom på et sjældent stykke i Dansk Folkemuseum, et salmebogsbeslag, der bærer monogram og årstal 1687. Beslagene er, så vidt det har kunnet konstateres uden at tage dem af, ikke stemplet, men da bogen kommer fra fynsk landmilieu, er der grund til at tro, at den er dansk arbejde. Monogrammet har ikke kunnet bestemmes.

Allerede Zimmermann, der har skrevet bogen om det tidlige Meissen porcelain, har nævnt den tyrkiske kaffekande som det naturlige forbillede for formen på Bødtgers røde stentøjskander, og Erik Lassen overfører med rette teorien på de tidlige danske sølvkaffekander. Mærkeligt at denne iagttagelse ikke er gjort før.

Vi skal ikke gå i petitesser med uvæsentlige trykfejl, men blot lige notere side 116, hvor der står om Kirsten Munks drikkekande, at den har en *dekoreret* lågdecoration, der må menes en *graveret* lågdecoration.

Der er stadig mange problemer i dansk sølv, der trænger til at komme under debat og mange undersøgelser, der bør foretages. Således ville det sikkert være nyttigt at grave i engelske arkiver for at finde belæg for, om det skyldes danske guldsmedes tilstedeværelse, at der i slutningen af 17. årh. er fremstillet drikkekander af dansk type og med indvendige pælemærker i egnen omkring Newcastle og Hull. Det er den engelse forsker Charles Oman, der en passant har fremsat formodningen. Erik Lassen nøjes forsigtigt med at konstatere kanderens tilstedeværelse i området.

Med udsøgt beskedenhed trækker forfatteren sig tilbage med en efterskrift, hvori han forsikrer, at han for en stor del står i gæld til andres arbejder. Dertil kan indvendes, at det udelukkende er hans fortjeneste at have fremdraget det rige fond af ikke før publicerede genstande. Det er en meget fængslende bog, Erik Lassen har skrevet, let læselig og med mange friske og utraditionelle synspunkter, dog fremsat med videnskabsmandens forsigtighed. Fra første til sidste side formår han at holde læserens interesse fangen ved sin levende fremstillingsform, og anmelderen tillader sig med en let omskrivning af forfatterens egne ord om Abildgaards sukkerskål at karakterisere bogen således: Den er præget af en udsøgt smag, en forfinelse og en i alle detaljer gennemarbejdet form, en helt personlig tilegnelse af . . . Dansk Sølv.

Inge Mejer Antonsen.

Sønderjyllands historie i billeder

SØNDERJYLLAND. HISTORISK BILLEDBOG. Tiden indtil 1864. Billedsider: JØRGEN PAULSEN. Tekstsider: POUL KÜRSTEIN. Udstyr og tilrettelægning: ERIK ELLEGAARD FREDRIKSEN. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, 1964. 260 s. Bogladepriis kr. 30,-.

I 1964 fejrede det initiativrige Historisk Samfund for Sønderjylland en hel række jubilæer og markerede året med særpublikationer i samfundets forskellige skrift-rækker. Som den egentlige jubilæumbog står dog nok denne pragtfulde historiske billedbog, som medlemmer af historiske og nationale foreninger har kunnet erhverve for den yderst beskedne sum af 15 kroner.

Derved er det blevet muligt for samfundet at nå ud til en meget bred kreds med en folkelig fremstilling af Sønderjyllands historie. Det er et privilegium at få stillet midler til rådighed til et så stortilet projekt, men hverken samfundet eller bogens ophavsmænd har gjort tilliden til skamme.

Der er kommet et smukt og i bedste forstand folkeligt værk ud af anstrengelserne. Billederne, som museumsdirektør Jørgen Paulsen har ansvaret for, er fremragende både i motivvalg og gengivelse. Langt de fleste er nye eller i hvert fald kun sjældent set, og de er valgt, så de virkelig giver et indtryk af landsdelens politiske og folkelige udvikling. Bl. a. er skiftet mellem samtidige billeder og kort og nutidige optagelser af de historiske monumenter særdeles vellykket.

Bibliotekar Poul Kürsteins tekst er karsk og klart skrevet i nær tilknytning til billederne, så hver side er et sluttet afsnit med sin egen underskrift. Men samtidig indeholder disse knappe kapitler et væld af enkeltheder, så læseren trods opdelingen vil få en sammenhængende opfattelse af Sønderjyllands historie frem til 1864. Det er dygtigt gjort.

En og anden pedant ville vel her og der nok drøfte en detalje i de raske rids med

Poul Kürstein. Men det er i sin orden. En folkelig historisk fremstilling skal skrives af en mand med meninger og evne til at give dem en personlig form. Begge disse dyder ejer Kürstein.

Disse linier om bogen kan måske mere ligne en forlagsreklame end en anmeldelse. Undskyldningen herfor må være, at det er den eneste måde, hvorpå man kan yde bogens kvaliteter retfærdighed. Ingen bør heller føle sig brøstholden over det, eftersom bogen aldeles ingen brug har for reklame. Den kan sælge sig selv.

Historisk Samfund for Sønderjylland omgås med planer om en fortsættelse af billedværket frem til 1920 og senere måske endnu længere frem. Det her foreliggende bind kan kun opfordre til at søge en sådan fortsættelse fremmet mest muligt.

H. P. Clausen.

Det stockholmske blodbad

NIELS SKYUM-NIELSEN: BLODBADET I STOCKHOLM OG DETS JURIDISKE MASKERING.

Munksgaard, Kbh. 1964. 251 s. + 6 tvlr. 30,25 kr.

I de sidste hundrede år har den videnskabelige debat omkring Blodbadet i Stockholm været meget levende, og en hel litteratur om emnet er vokset frem. Man kan for så vidt spørge, om dramaets historiske betydning står i rimeligt forhold til det store arbejde, der er sat ind på dets udredning. Den nordiske union var vel dødsdømt allerede længe forinden. Men en sådan »nyttebetragtning« kan historikeren ikke godtage. Tværtimod, har man én gang nemmet Blodbadets problematik, hvis mønster er en sammenfiltrering af metodiske, juridiske, psykologiske og politiske tråde, vil interessen altid blive holdt fangen. Hvad var det i virkeligheden, der skete i Stockholm i de mørke novemberdage i 1520?

Det er derfor også med forventning, ja spænding, man åbner dr. Skyum-Nielsens nye bog; der er ingen fare for, at man fra hans hånd skal blive spist af med et opkog af traditionelle opfattelser.

Forfatterens hovedtese er i grunden ganske ligetil: vi har oplagt at gøre med en proces – altså har man vel fulgt spillets regler (så langt som det har været gørligt). Med lige stor energi og lærdom forfølger han denne tanke, og resultaterne er ikke udeblevet, dels har han haft held til at løse en af kildekritikkens næsten klassiske gordiske knuder, dels at vise, hvorledes processen så langt fra at være en kluntet juridisk manøvre tværtimod er gennemført efter alle kunstens regler og styret med overlegen dygtighed.

Debatten omkring Blodbadet har for en stor del samlet sig i et kildekritisk problem, vurderingen af de to hovedkilder, »Sentensen« af 8. november 1520, et originalbrev (i Rigsarkivet i København) udstedt af 14 prælater med ærkebiskop Gustav Trolle i spidsen og konkluderende i, at de af ærkebispens anklagede personer er at anse for åbenbare kættere, og »Relationen« af 1523, hvori tre af de 14 prælater efter Gustav Vasas krav redegør for deres andel i begivenhederne i 1520 og fralægger sig ethvert ansvar for henrettelserne. De to kilder synes modstridende, og flertallet blandt den sidste generations historikere (og historiebøger) har – på grundlag af Lauritz Weibulls banebrydende afhandling i første bind af Scandia (1928) – helt forkastet Relationen (»beretningen«) og alene bygget deres opfattelse på Sentensen (»levnin-

gen«). Vurderingen af kilderne synes afgørende, følger man Relationen, bliver Blodbadet til et retsløst myrderi, lægges derimod alene Sentensen til grund, kan sagsforløbet ses som en regelret gennemført kætterproces, hvor de skyldiges straf kun kunne blive døden. Manden bag Blodbadet bliver da Gustav Trolle.

Forfatteren hævder nu, at en ortodoks kildekritisk synsmåde ikke slår til her. Ud fra sit indgående kendskab til kanonisk og i det hele taget middelalderlig retspleje sandsynliggør han, at Sentensen i virkeligheden intet har med en dom at gøre, men alene er nogle særligt sagkyndiges svar på spørgsmål stillet til dem af en domstol. En sådan »ekspertise« var kun vejledende, og eksperterne uden juridisk ansvar. Dermed falder modsætningen mellem Sentens og Relation bort, og vi er inde i det spor, som forfatteren forfølger så langt, det blot lader sig skimte: den lovformelige procesgang.

At et grundigt kendskab til international kirkeret er en forudsætning for at trænge ind i blodbadshistorien har længe stået klart. Man kan bare minde om Weibulls påvisning af, hvilke dybtgående følger anklagen for åbenbart (notorisk) kætteri førte med sig. Forfatteren er her på hjemmebane og kan underbygge sin fremstilling med et væld af lærerige analogier. Ny og i høj grad bemærkelsesværdig er imidlertid hans inddragning også af den nationale kirkeret i undersøgelsen. Betydningen heraf synes ingen tidligere at have haft blik for, men det er netop ved kombinationen af svensk og international kirkeretspraksis, at forfatteren når frem til sin opfattelse af processen som et elegant juridisk spil. Tyngdepunktet ligger i svensk kirkerets bestemmelser om bandsmanden, d. v. s. den, som i et år har været under kirkens band uden at ville søge absolution. Han skal som bandsmand dømmes under kongens sværd. Og mens Christian II således løses fra sin store amnesti, som jo ikke kunne have nogen gyldighed i en kættersag, bliver det også hans naturlige opgave at påtage sig selve eksekutionsforretningen.

Således falder brikkerne til i et regelmæssigt juridisk mønster, helt frem til den hurtige eksekution, opbrændingen af de henrettede m. v. Ud fra forfatterens grundsynspunkt – at Sentensen ikke er en dom, men et responsum – bliver f. eks. også Gustav Trolles rolle mere forståelig, han står da ikke mere i den processuelt umulige stilling på én gang som anklager og dommer i sin egen sag. Alligevel – kan det virkelig være aldeles regelret, at den samme mand som frembærer kætteranklagen bliver medlem af ekspertnævnet, ja vel formand for det, så han efter sin rang først skal udtale sig og derfor må blive normgivende? Det er jo i det hele nok værd at erindre sig, at en sådan ekspertise i *praksis* var lig med en dom. Det drejede sig om et trosspørgsmål, og her var den kirkelige afgørelse naturligvis absolut. En anden sag er det, at en regulær dom må være afsagt, men den har næppe foreligget i andet end mundtlig form. Men hvem er det for øvrigt, der må antages at have afsagt dommen? Det savner man svar på.

Forfatteren har været i stand til at nå et langt stykke vej i sine bestræbelser på at få begivenhederne dækket ind under lovmæssige former. Men på den anden side erkender han fuldt ud, at der også kommer uorden i brikkerne. Det, at henrettelserne kommer til at omfatte adskilligt flere end de i anlageskriftet nævnte, forklares vel ved, at man har ligestillet disse, da deres skyld var oplagt, men må alligevel betegnes som et retsbrud. Specielt gælder dette halshugningen af de to bisper, Matthias af Strängnäs og Vincent af Skara, som under ingen omstændigheder kunne dømmes af andre end paven i Rom. At det så kan påpeges, at denne grundregel ofte er blevet

tilsidesat af statsmagten middelalderen igennem, ændrer jo intet i det absolut retsstridige.

Den udførligste beretning om selve eksekutionerne m. m. findes i Olaus Petris Svenske Krønike fra 1540'erne. Det er naturligvis helt i sin orden, at Skyum-Nielsen fralægger krøniken al værdi, hvor det drejer sig om begivenhederne på den indre front, det der foregik bag slottets mure. Derimod forekommer det mig at man trods alt nok kunne argumentere for at tillægge hans skildring af de blodige begivenheder på torv og gade værdi, på samme måde som hans navnelister er uomgængelige.

Også på flere underordnede punkter betyder Skyum-Nielsens værk en revision af tilvante synsmåder. Således må beretningen om, hvordan et tragisk-ironisk vendepunkt i processen fremkaldes ved Kristinas fremlæggelse af sammensværgelsesbrevet fra 1517, falde; brevet har været almindelig kendt i forvejen. Heller ikke den gode historie om Linköpingbispens Hans Brasks protestlap gemt inde i seglet kan stå for en nærmere prøvelse. Det er næsten synd for historielærerne!

Forfatterens konklusion kommer til at ligge ret nær op ad Weibulls. Blodbadet indgår som et led i en (måske måneder forud) vel tilrettelagt plan fra kongens og hans rådgiveres side til sikring af det politiske magtgreb om Sverige. Men den svenske højgejstligheds hårde kerne med Gustav Trolle i centrum har været dybt engageret i det blodige spil. Bisperne har handlet grumt og velberegnet, siges det, da de rakte bøddelsværdet til kongen dengang han viste sig villig til at bruge det, men noget juridisk ansvar har de ikke kunnet pådrage sig. Samtidig betones det, at de sigtede ikke var uskyldige, men tværtimod storforbrydere efter endnu gældende strafferet, men at der blev begået et retsbrud, da flere blev bragt under sværdet end de i anklageskriftet nævnte.

Skyum-Nielsens fremstilling virker overbevisende og den belæsthed og indsigt i middelalderlig retsplejes irgange, som noteapparatet vidner om, er næsten frygtindgydende. Han bliver ikke let at bide skeer med! Alligevel vover jeg et par spørgsmål.

Hvis det virkelig har været kongens og hans rådgiveres plan i så vid udstrækning som muligt at kaste et lovligheds skær over begivenhederne, hvorfor vælter kongen da selv hele den fint konstruerede juridiske bygning omkuld ved i sin proklamation den 9. november at betegne de fjortens erklæring som en dom? Skyum-Nielsen siger, at kongen vil have ansvaret skudt over på de gejstlige, men har han den ene dag søgt at skaffe sig et alibi ved at følge spillets regler, er det da meningsløst den næste dag at forplumre det hele ved fuldstændig at skifte taktik.

Eller taget på en lidt anden måde. Hvis det hele var så vel tilrettelagt og længe forud planlagt, som forfatteren synes at mene, hvorfor havde man da ikke i tide overvejet, hvem man ønskede at få ram på og taget dem med under navns nævnelse i anklageskriftet? Intet havde været lettere. Som det nu tager sig ud har man spillet den juridiske komedie et langt stykke vej, men kaster så alligevel maskerne (jfr. særlig bispehenrettelserne). Men dermed er hele komedien jo spoleret, og selve formålet med den såkaldte juridiske maskering kommer til at stå uklart.

Var der da alligevel mere simpel terror i Blodbadet, end Skyum-Nielsen vil medgive.

Paul G. Ørberg.

Køllerpolitikken og den tyske presse

KAI DETLEV SIEVERS: DIE KÖLLERPOLITIK UND IHR ECHO IN DER DEUTSCHEN PRESSE 1897–1901. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 47. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1964. 184 s.

Ernst Matthias v. Köllers navn har ikke nogen god klang i danske øren. Hans tid som overpræsident i Slesvig-Holsten – årene 1897–1901 – dannede højdepunktet i de preussiske forsøg på at pacificere den fra et tysk nationalstatsligt synspunkt urolige danskhed i Sønderjylland. Masseudvisninger af kongerigske tjenestefolk, øgede chikanerier mod dansksindede, statsstøtte til ofte tvivlsomme tyske foretagender karakteriserer den politik, der fik navn efter ham, og som i øvrigt forfejlede sit mål.

Kai Detlev Sievers, søn af en tidligere flensborgsk borgmester, en ung tysk historiker, elev af den kielske professor Oswald Hauser, har påtaget sig at skildre Køllerpolitikken og den genlyd, den vakte i den tyske presse. Resultaterne turde være mere overraskende for tyske læsere – der hidtil har måttet savne en udførligere skildring af dette tidsrum – end for danske, men også disse vil kunne få udbytte af Sievers' klare og sympatiske fremstilling.

Sievers indleder med et overblik over v. Köllers udvikling og virksomhed, inden han i sommeren 1897 overtog overpræsidentembedet i Slesvig-Holsten. Vi præsenteres for en særdeles kejsertro og konservativ preussisk junker, der tjener sin sporer ved en skrap anti-socialdemokratisk politik. Fra 1894–95 var han preussisk indenrigsminister og havde i denne stilling en stærk støtte i kejseren. Men da v. Köller gav denne oplysninger om et internt ministermøde, gennemtvang ministerkollegerne hans afgang. Wilhelm II ville ganske vist nødig give slip på den brugbare mand, men bøjede sig, da kabinettet truede med at træde tilbage. Halvandet år senere kunne kejseren atter placere v. Köller i forreste række. Nu var det ikke socialisterne, men de danske sønderjyder, der blev genstand for hans ganske anselige administrative talent.

Vi præsenteres endvidere for v. Köllers medarbejdere, herunder de preussiske landråder i Nordslesvig, hvis navne heller ikke lyder godt i danske øren. Sievers er klar over dette og beklager, at de på én nær ikke var født i Slesvig-Holsten. Efter hans mening ville indfødte embedsmænd bedre kunne have modvirket »de danske løsrivelsesbestrebelse«, en omskrivning af sønderjydernes genforeningshåb, der skurrer lidt i den i øvrigt sobre tekst.

Med særlig spænding kaster man sig over et kapitel, der bærer overskriften »Køllerpolitikken forudsætninger«. Skuffelsen indfinder sig snart. Sievers bliver stikkende i de ganske vist vigtige, men langt fra afgørende lokale forudsætninger. Når vi nærmer os brændpunktet i Sievers' undersøgelse af Wilhelm II's indflydelse på Køllerpolitikken – hvis ophavsmand han var, hvad der allerede tidligt var kendt – bliver det klart, at Sievers' viden ikke slår til for at afdække kejserens motiver. De havde nemlig ingenlunde deres udspring i de muligvis uvenlige følelser, hans kone nærrede over for Danmark, men stod i samklang med kejserens udenrigspolitik, der følte sig generet af den indflydelse, kejseren troede Danmark via kongefamilien udøvede på Ruslands holdning. Herom kunne – og burde – Sievers have læst i Troels Finks »Ustabil balance«, som han ikke nævner i sin litteraturoversigt, skønt den indeholder enkelte danske bogtitler.

I de følgende afsnit af sin bog bringer Sievers en række interessante detaljer til

torvs, bl. a. om mødet i Gråsten sidst i september 1898, hvor overpræsidenten mødte de nordslesvigske landråder og Køllerpolitikken udformedes. Også den offentlige menings reaktion i Tyskland er af interesse. Enkelte behjertede liberale tog afstand fra forfølgelserne, men den fandt også sin støtte, bl. a. i vide tyske kredse i Nordslesvig, der gebærdede sig som om de hidtil havde været forfulgt fra dansk side. I januar 1899 blev v. Køller stormende hyldet af flere tusinde mennesker i Haderslev, endda et fakkeltog foranstaltedes til ære for ham.

Køllerpolitikkenes hovedvåben, udvisninger af kongerigske tjenestefolk, viste sig snart at være et tveægget sværd. Det ramte ikke blot – som det var meningen – tjenestefolkene »fanatiske principaler«, men drev i hele Sønderjylland folkelønningerne i vejret til gene også for tyske gårdejere. Udvisningerne tog derfor af, til gengæld søgte den preussiske administration at fremme visse skoler, en tysk udstykningsbevægelse og tyske foreninger og aviser. I denne forbindelse genopfrisker den danske læser bekendtskabet med en så berygtet person som K. E. Strackerjan, der af statskassen modtog en anselig løn for sin usømmelige danskerhetz og med fru v. Wildenrath-Krabbe, usalig ihukommelse, der ligeledes drev en ildeberytet bladvirksomhed for tyske penge.

Disse interessante detaljer kan imidlertid lige så lidt som bogens tiltalende tendens, der skarpt tager afstand fra undertrykkelsespolitikken, afsvække det hovedindtryk, at forfatteren er kommet lidt vel hurtigt til sine resultater. Man glæder sig over, at en så forholdsvis uhildet bedømmelse af v. Køllers politik fremkommer fra tysk side og med understøttelse af kultusministeriet i Kiel, men glæden ville have været større, hvis man kunne have lagt bogen fra sig med en fornemmelse af, at dens forfatter havde været tilstrækkeligt orienteret om den danske litteratur om emnet.

Lorenz Rerup.